

HUKUK VE KALKINMA İLİŞKİSİ AÇISINDAN ARAÇSALLAŞTIRILMIŞ YASAMA FAALİYETİ

(Araştırma Makalesi)

DOI: <https://doi.org/10.33717/deuhfd.1276247>

Dr. Öğr. Üyesi Bilge BİNGÖL SCHRİJER*

Öz

Hukuk ve kalkınma arasında kurulan ilişkide, hızlı kalkınmanın hukuk kuralları aracılığıyla gerçekleştirilmesi beklentisi, yasamanın araçsallaştırılmasını ortaya çıkartmaktadır. Araçsallaştırılmış bir yasama faaliyeti ise, hukukun araçsallığından farklı olarak, yasa yapım süreçlerinden müzakereci bir modelin dışlanmasına yol açmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye’de, hem hukuk ve kalkınma arasındaki ilişki kalkınma planlarında açıkça belirtilmiş, hem de yasa yapım süreçleri, toplumun hızlı kalkınması amacıyla hızlandırılmış; ancak aynı derecede de demokratik bir süreç olma özelliğini yitirmeye başlamıştır. Torba yasalar bu durumun en belirgin örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, yasa yapım sürecindeki sorunlar, TBMM’de siyasi olarak üzerinde uzlaşılabilen özellikle ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin konuların, Anayasa Mahkemesi tarafından çözülmesi beklentisini de ortaya çıkartmaktadır. Zira Meclis içinde kanun tasarı ve tekliflerine müdahale etme fırsatından yoksun bırakılan siyasi muhalefet, her dönemde Anayasa Mahkemesi’ne başvurmaktadır. Bu durum da Anayasa Mahkemesi’nin kimi zaman aktivist, kimi zamanda pasifist bir tutum sergileyerek siyasallaşma eleştirileriyle karşılaşmasına yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Yasamanın araçsallaştırılması, Torba yasa, Anayasa Mahkemesi, Hukuk ve kalkınma yaklaşımı, Türkiye Büyük Millet Meclisi

* Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Antalya (bilgebingol@akdeniz.edu.tr) ORCID: 0000-0003-2338-6199 (Geliş Tarihi: 19.01.2023-Kabul Tarihi: 09.03.2023) Yazar, eserinin Derginize ait bilimsel etik ilkelere uygun olduğunu taahhüt eder.

**INSTRUMENTALIZED LEGISLATIVE ACTIVITY IN TERMS
OF THE RELATIONSHIP BETWEEN LAW
AND DEVELOPMENT**

(Research Article)

Abstract

In the relationship between law and development, the expectation that rapid development will be achieved through legal rules leads to the instrumentalization of legislation. In contrast to the instrumentality of law, an instrumentalized legislative activity leads to the exclusion of a deliberative model from lawmaking processes. Accordingly, in Turkey, while the relationship between law and development is clearly stated in development plans and law-making processes have been accelerated for the sake of rapid development of society, they have started to lose their democratic character. Omnibus laws are the most prominent example of this situation. In addition, the problems in the law-making process give rise to the expectation that the Constitutional Court will resolve issues, especially those related to economic, social and cultural rights, that cannot be politically agreed upon in the Parliament. When the political opposition is unable to find an opportunity within the Parliament, it resorts every term to the Constitutional Court. This leads to the politicization of the Constitutional Court, sometimes in an activist and sometimes in a pacifist manner.

Keywords

Instrumentalization of legislation, Omnibus legislation, Constitutional Court, Law and development studies, The Grand National Assembly of Turkey

GİRİŞ

Bu çalışma, Türkiye'deki 'yasama faaliyetinin' nitelik problemini, hukuk ve kalkınma arasında kurulan ilişkiye atıfla değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Hukuk ve kalkınma arasında kurulan ilişkide, kalkınmanın doğrudan hukuk kurallarında değişiklik yapılarak gerçekleştirilmesi anlayışı yer almaktadır. Ancak hukuk normlarını koyma faaliyeti, demokratik yönetimin doğasına ve kurumlarına ilişkin bir faaliyettir. Bir devlet biçiminde¹ örgütlenmiş insanlar, kendi amaçları doğrultusunda ve çeşitli sorunları çözmek için kararlar almak durumundadırlar. Ancak demokratik siyasi bir birliğin bu konuda karşılaştığı zorluklardan biri, mevcut sorunların çözümüne yönelik politikaların tespit ve uygulanmalarına yönelik yöntem ve araçlara ilişkindir.

Demokratik sistemlerde ideal olan, kamu politikalarının, bireysel taleplerle toplumsal refahı ve kamu yararını uzlaştırma çabası içinde olmasıdır. Bununla birlikte, demokrasisi iyi işleyen bir devlette, müzakereci süreçlere önem verilir ve belli kişi ya da grupların tahakküm altına alınmasıyla sonuçlanmayacak bir yapı oluşturulması amaçlanır. Demokratik devletlerin temel işleyiş ilkelerinden olan kuvvetler ayrılığı ve ulus egemenliği ilkeleri doğrultusunda şekillenmiş anayasal bir devlette, kamu politikaları yasama ve yürütme organları tarafından oluşturulur ve uygulanır². Dolayısıyla bu organların yapmış oldukları norm koyma faaliyeti, kamusal politikaların hayata geçirilmesi için uygun birer araç olarak değerlendirilir.

Örgütlü ve demokratik bir siyasi birlikte, hukuk normları aynı zamanda, insan davranışlarını yönlendiren ve olması gerekeni belirleyen normlardır. Ancak bir ülkede hukuk yalnızca 'egemenin emri' olarak değerlendirdiğinde³, yasama faaliyetinin araçsallaştırılması ortaya çıkmaktadır. Özellikle

¹ İster modern devlet biçiminde olsun ister site devleti biçiminde olsun.

² **Biçer**, Mustafa/**Yılmaz**, Hakan H.: "Parlamentonun Kamu Politikası Oluşturma ve Planlama Sürecindeki Konumunun Yeni Kamu Mali Yönetim Sistemi Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *Yasama Dergisi*, Sayı: 13, 2009, s. 45.

³ Hukuku bir egemenin emri olarak ele alan yaklaşım analitik pozitivistizmdir. Analitik pozitivistizm, özellikle Thomas Hobbes, Jeremy Bentham ve John Austin'in, devlet tarafından oluşturulan ve ahlaki, hukukun içeriği tartışmasından ayıran bir pozitif hukuk düzeni yaklaşımını ifade etmek için kullanılmaktadır. **Acar**, Ali (Editör: Ozan Ergül): *Kanun Yapım Tekniği ve Torba Kanun Uygulaması Çalıştayı-3 Ekim 2013*, Ankara Barosu Yayınları, Ankara 2014, s. 67. Bununla birlikte bu durum aynı zamanda 'hukuk devleti' ile 'kanun devleti' arasındaki farkı da oluşturur. Kanun devleti yaklaşımı, yasaları, siyasa iktidara tümüyle sahip olanların açıkladığı bir irade olarak ele alır. Bkz. **Misafir**, Selim: "Hukuk Devleti Olgusunun Eski Çağlardaki Kökenleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı: 163, s. 258.

19. yüzyıl Alman hukuk doktrininden etkilenen Türkiye’de de hukuk normlarına yüklenen rol oldukça ‘önemli’ ve ağırdır⁴.

Türkiye’de, 1961 Anayasası’yla planlı kalkınma dönemine geçildiğinden beri⁵ hukuk ve kalkınma arasında doğrudan bir ilişki kurulmaya başlanmış ve hukuk, oldukça araçsallaştırılmış bir yaklaşımla ele alınmıştır. Kamusal politikaların üretiminin dayanması gereken demokratik zemin meclis temelinde oluşturulamadığı için siyasi anlaşmazlıklar yargı organları nezdinde çözülmeye çalışılmıştır⁶. Bu husus, kimi zaman yargı organı ile yürütmenin⁷ ya da yasama organının, kamu politikalarının oluşumu bakımından, müzakereci demokrasiyle örtüşmeyen bir çatışma içine girmesine neden olmaktadır. Bu doğrultuda makalede öncelikle hukuk ve kalkınma çalışmaları esas alınarak hukuk ve kalkınma arasındaki ilişki incelenecek, kalkınma programları ve politikaları doğrultusunda hukukun araçsallaştırılması irdelenecektir. Ardından, Türkiye’de yasama organında araçsallaştırılmış norm

⁴ **Dilcher**, Gerhard (çev: Ahmet Mumcu): “Bilimsel Metot ve Siyasal Karar Aracı Olarak Hukuki Pozitivizm”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 31, Sayı: 1, Yıl: 1974, 484. Dilcher, Almanya’da 19. yüzyıldaki kanun koyma faaliyetlerini, Almanya’daki devlet kuramının izlediği dönüşümle birlikte ele alarak, hukukçulara toplumun önünde oldukça ağır bir rol atfedildiğini vurgulamaktadır. Hukukun iktisadi kalkınmanın bir aracı olarak ele alınması yaklaşımı, Almanya’da eski sınıfsal yapının liberalleşmesiyle birlikte söz konusu olmuştur. Dilcher’e göre 19. yüzyılda Almanya’da hukuki pozitivizm bir metot değil, toplumsal felsefenin bir biçimi olmuştur. **Dilcher**, s. 483.

⁵ Hatta söz konusu açıklamalar, 1961 Anayasası döneminden öncesine, Osmanlı Devleti’nde yasama faaliyetlerinin hız kazandığı 19. yüzyılla Cumhuriyetin kurulduğu 20. yüzyılın ilk yarısına yönelik olarak da değerlendirilebilir.

⁶ Burada elbette siyasi tıkanmalar sonucunda yaşanan darbeler de hatırlanmalıdır.

⁷ Çalışmada hukukun araçsallaştırılması, *yasamanın* araçsallaştırılması olarak ele alınmakla birlikte, *yürütmenin düzenleyici işlemlerinden* olan yönetmelikler de hukukun araçsallaştırılmasında rol oynamaktadır. Yasalar, belli bir konunun düzenlenmesi için yönetmeliklere geniş bir hareket alanı tanıdığına, Danıştay ve idare arasında kimi zaman çekişme yaşanmakta; yargı yerleri politika üreten birer kurum gibi davranmak zorunda kalmaktadır. 2008-2010 yılları arasında Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) ve Danıştay arasında yaşanan, üniversiteye giriş sınavındaki kat sayı uygulamasına ilişkin düzenleme tartışması bunun en tipik örneğidir. Bkz. **Özdemir**, Esin: “Üniversiteye Girişte Katsayı Uygulamasına İlişkin YÖK ve Danıştay Kararları Hakkında İnceleme ve Değerlendirme”, TOBB Avrupa Birliği Dairesi, 2010.

Üniversiteye giriş sınavına ilişkin hususların aslında toplumun her kesiminin katıldığı bir yasama süreci içinde düzenlenmesi gerekirken, bu konuda YÖK’e insanların meslek seçme özgürlüğünü etkileyecek biçimde geniş yetki tanınması sonucu Danıştay, o dönemde üniversiteye giriş politikasını belirleyen bir kurum pozisyonuna gelmiştir. İdeal olan üniversiteye giriş hususunun, temel eğitim ya da yükseköğretim yasasında, yasama organında gerçekleşecek müzakereci bir süreç sonunda ve Anayasa’da korunan temel hak ve özgürlüklerle uyum içinde düzenlenmesidir.

koyma faaliyeti kapsamında torba yasa olgusu değerlendirilecek ve ulusal eğitim alanına ilişkin bir örnek üzerinden Anayasa Mahkemesi'nin bu durum karşısındaki tutumu tartışılacaktır. Eğitim, ekonomik kalkınmanın gereklerinden olan *beşerî sermayenin*⁸ yetiştirilmesini sağlayan en önemli unsurdur. Eğitim sistemi Türkiye'de daima ekonomik kalkınma için gerekli insan gücünü yetiştirme işlevi üzerinden ele alınmıştır. Bu nedenle beşerî sermayenin altyapısını oluşturan eğitim sistemine ilişkin reform önerilerine kalkınma planlarında oldukça geniş yer verilmiştir⁹. Ancak bu durum eğitim alanına ilişkin yasaların torba yasalar aracılığıyla hızlı ve çok sayıda değişikliğe uğramasına yol açmıştır.

I. HUKUK VE KALKINMA İLİŞKİSİ

Hukuk ve kalkınma arasında ilişki eleştirel bir açıdan incelenmeye oldukça müsaittir. Ancak hem 'hukuk' hem de 'kalkınma' kavramlarının belirsizliği nedeniyle bu incelemeyi yapmak pek kolay bir iş değildir¹⁰. Hukuk ve kalkınma çalışmaları (law and development studies), akademik alanda 1960'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) yayınlanan bir dizi makaleyle¹¹ sosyal bilimler çatısı altında, hukuk ve kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlayan bağımsız bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Bu alan sonradan 1980'li yıllarda akademik alanda popülerliğini yitirmiş olsa da¹², hukuk ve kalkınma alanına yönelik çeşitli akademik prog-

⁸ Beşerî sermaye kavramı 20. yüzyılda özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından ekonomik refah ile insanların eğitim düzeyi yüksekliği arasında doğrudan ilişki kuran ekonomi yaklaşımlarında kullanılmıştır. Kavramın kullanım türleri ve analizi hakkında bkz. **Deming**, David J.: "Four Facts about Human Capital", *Journal of Economic Perspectives*, Volume 36, Number 3, Summer 2022, s. 75-102.

⁹ **Buyruk**, Halil: "Ekonomik Kalkınma Hedefinden Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim-Kalkınma İlişkisine Dair Bir Çözümleme", *Mülkiye Dergisi*, Sayı: 40, Cilt: 1, 2016, s. 133-134.

¹⁰ Çalışmamızda hem hukukun hem de kalkınmanın tanımını yapmaktan kaçındık. Her iki kavram da betimleyici olarak değil, normatif olarak tanımlanmaya müsaittir. Ancak, çalışmada fark edilecektir ki, hukuk ve kalkınma arasında ilişki kuran yaklaşımlar, hukuku daha çok 'egemenin emri', kalkınmayı da daha çok 'ekonomik olarak kalkınmak, refah seviyesini yükseltmek ve endüstrileşmek' olarak ele almaktadır.

¹¹ John Henry Merryman, hukuk ve kalkınma çalışmaları olarak adlandırılan akademik yayınları 1977 yılındaki makalesinin ek kısmında ("Appendix A: Bibliography of Works On Law & Development" başlığı altında) ayrıca listelemiştir. Bkz. **Merryman**, John Henry: "Comparative Law and Social Change: On the Origins, Style, Decline & Revival of the Law and Development Movement", *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 25, No. 3, 1977, s. 457-491.

¹² **Merryman**, s. 457.

ramlar hala varlığını sürdürmektedir¹³. Bununla birlikte hukuk ve kalkınma çalışmalarının etkileri dünyadaki birçok devlette halen izlenebilmektedir. Güncel bir çaba olarak 2017 yılında Yong-Shik Lee, hukuk ve kalkınma çalışmaları için genel bir teori oluşturmuş ve bu alana özgü parametreleri belirlemeye çalışmıştır¹⁴. Hukuk ve kalkınma çalışmaları temelde, hukukun, hukuk sisteminin ve kurumların kalkınma üzerindeki etkisini inceleyip değerlendiren akademik bir araştırma alanı olarak tanımlanmaktadır¹⁵.

Hukuk ve kalkınma çalışmalarında, toplumsal kalkınma fikri için hukuk reformuna yapılan vurgu dikkati çekmektedir. Bu fikir aslında liberal düşüncede, -Adam Smith gibi hukuku refahın sağlanması için bir araç olarak gören yaklaşımlarda da- karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Smith, ‘Hukuk Üzerine Dersler’inin ‘Polis Üzerine’ olan bölümünde ticari faaliyete zarar veren olguları açıklarken, hukuk kurallarını da bu zararı ortaya çıkaran olgulardan birisi olarak ele almakta ve yasaların sözleşmelerle ilgili kısımlarının oldukça kötü olduğunu ve ticari faaliyetle ilgilenen insanlara sınırlı koruma sağladığını belirtmektedir¹⁶. Ancak bağımsız bir akademik disiplin olarak hukuk ve kalkınma çalışmaları özellikle tüm dünyada kalkınma yılları olarak adlandırılan 1960’lı yıllarda yoğunlaşmaktadır. 1960’lı yıllarda, kalkınmanın yaygınlaşması için çalışan kalkınma ajansları ve çeşitli vakıflar, kalkınma politika ve planlarının oluşturulması ve uzman insan desteği için üniversitelere yönelmiştir. Böylece bu dönemde akademi, hukuk ve kalkınma arasındaki varsayıma dayalı bir ilişki üzerinden ilerleyerek, ‘gelişmekte olan ülkeler’ için çeşitli vakıfların da desteğiyle modeller tasarlamaya başlamıştır¹⁷.

¹³ Günümüzde hala çeşitli ABD üniversitelerinde disiplinler arası bir alan olarak hukuk ve kalkınma çalışmaları yüksek lisans ve doktora programı bulunmaktadır. Bu programlar kapsamında hukuk sistemi ve ekonomik kalkınma ve sosyal refah arasındaki ilişki incelenmekte ve gelişmekte olan ülkeler, ya da savaş sonrası yeniden şekillenen ülkeler için çeşitli hukuki düzenleme çalışmaları yapılmaktadır. Bir örnek için bkz. Tufts Üniversitesi, Hukuk ve Kalkınma Programı, <https://fletcher.tufts.edu/academics/courses-general-requirements/fields-study/law-development#:~:text=The%20field%20of%20law%20and,markets%2C%20and%20nations%20in%20transition.> (18.01.2023).

¹⁴ Lee, Yong-Shik: “General Theory of Law and Development”, Cornell International Law Journal, Vol. 50, No. 3, 2017, s. 416-471.

¹⁵ Trubek, David: “Law and Development: Forty Years After ‘Scholars In Self-Estrangement’”, The University of Toronto Law Journal, Vol. 66, No. 3, 2016, s. 302.

¹⁶ Smith, Adam (editörler: R. L. Meek, D. D. Raphael, P. G. Stein): Lectures on Jurisprudence, Liberty Fund-Oxford University Press, 1978, s. 528, para 303.

¹⁷ Trubek David/Galanter Marc: “Scholars in Self-Estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States”, Wisconsin Law Review, No. 4, 1974, s. 1065.

Bu dönemde, özellikle ABD ve İngiltere başta olmak üzere, ‘gelişmiş devletler’ tarafından, ‘gelişmekte olan’ devletlerin, hukuk reformunu yönlendirebilmek için *hukuk eğitimi programlarına* önemli yatırımlar yapılmıştır. 1970 yılında ABD’deki Uluslararası Hukuk Merkezi ve Ford Vakfı’nın desteğiyle gelişmekte olan ülkeleri ve hukuk eğitimlerini araştırmak için New York’ta, bir komitenin kurulması da bu açıdan dikkat çekicidir¹⁸. Ford Vakfı’nın desteğiyle kurulan bu araştırma komitesi, *Değişen Dünyada Hukuk Eğitimi-1975*¹⁹ başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Bu rapor, farklı alt yapıları olan ve farklı ülkelere -ancak daha çok Batılı ülkelere- katılan üyeler tarafından hazırlanmıştır²⁰. Raporun temel amacı “özellikle üniversite hukuk eğitiminin, farklı ve olası sosyal ve eğitimsel işlevlerini belirlemek ve kalkınmayı etkileyen bir eylem sistemi olarak hukuk eğitiminin planlanması ve güçlendirilmesi için öneride bulunmak” olarak belirtilmiştir²¹. Rapor ayrıca, az gelişmiş ülkelerin yoksulluk, hastalık, yetersiz beslenme ve kaynak kıtlığıyla özdeşleştirilmesi dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, ‘kalkınma’, “daha az gelişmiş ülkelerde söz konusu zorluklarla yüzleşmek ve

¹⁸ **Olson**, Walter: The Ford Foundation and the Modern American Law School. Cato Institute, 2013, <https://policycommons.net/artifacts/1310352/the-ford-foundation-and-the-modern-american-law-school/1913643/> (08.12.2022); **Trubek**, s. 308-309.

Burada hemen belirtelim ki, Ford Vakfı özellikle 1960’lı yıllardaki kalkınma çalışmaları kapsamında sağladığı desteklerle, ABD’nin hukukunu ve hukuk eğitimini önemli bir biçimde etkilemiştir. Bkz. **Olson**; **Trubek**, s. 308-309. Öte yandan Amerikan Ford Vakfı 1957 ile 1977 yılları arasında Afrika ülkelerinde de birçok hukuk ve hukuk eğitimi projesine mali ve akademik destek vermiştir. Bkz. **Krishnan**, Jayanth K.: “Academic Sailors: The Ford Foundation and the Efforts to Shape Legal Education in Africa, 1957–77”, *American Journal of Legal History*, Vol. 52, No. 3, 2012, s. 261-324; **Twinning**, William: *Jurist in Context-A Memoir*, Cambridge University Press, 2019, s. 53.

¹⁹ “Legal Education in a Changing World”.

²⁰ **Twinning**, s. 219; **International Legal Center-NewYork**, *Legal Education in a Changing World: Report of the Committee on Legal Education in the Developing Countries*, Uppsala Offset Center, Uppsala 1975, s. 6-7. Komite’nin hazırladığı rapordan katılımcılar görülebilmektedir. Komitenin nihai raporuna Anglo-Amerikan ortak hukuk fikirleri hakimdir. Soğuk Savaş döneminin gereği, Sovyet Bloğu ülkeleri, bazı Asya ülkeleri ve Çin’e ilişkin raporda bilgi bulunmamaktaydı. William Twinning’in eseri ayrıca hukuk anlayışlarının nasıl şekillendiğini ortaya koyan otobiyografik bir çalışma olarak oldukça ilgi çekicidir. Söz konusu eserde, özellikle hukuk ve kalkınma çalışmaları kapsamında Tanzanya ve Uganda’da yürütülen ve ABD kaynaklarıyla desteklenen hukuk ve hukuk eğitimi reformu çalışmaları incelenmektedir. Bkz. **Twinning**, s. 229 vd. Twinning ayrıca söz konusu hukuk eğitimi raporunun hazırlanmasında da bizzat çalışmıştır.

²¹ **International Legal Center-NewYork**, Rapor, s. 15.

toplumu temelden değiştirmek için bilinçli ve örgütlü çabalar”; ‘hukuk’ da “söz konusu değişimi gerçekleştirmenin bir aracı” olarak tanımlanmıştır²².

Ancak söz konusu çabaların tümü, hukuk ve kalkınma çalışmalarının uzun ömürlü olamadan eleştirileri üzerine toplaması ile sonuçlanmıştır. 1974 yılında, David Trubek ve Marc Galanter’in hukuk ve kalkınma çalışmalarını oldukça sert bir biçimde eleştiren, -halihazırda 1100’den fazla atıf almış- *Scholars in Self-Estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States*²³ isimli makalesi yayınlanmış ve 1970’li yılların ardından akademinin bu alana ilgisi azalmıştır²⁴. Trubek ve Galanter, 1974 yılında yayınladıkları makalelerinde hukuk ve kalkınma çalışmalarını sömürgecilikten kurtulan ülkelere yapılan kalkınma yardımlarının akademik bir uzantısı olarak tanımlamış ve bu alanın hukuk ve ekonomik kalkınma arasındaki kanıtlanmamış, varsayıma dayalı ilişkiye fazlaca bel bağladığını, kalkınmanın yolunu Batılı kurumların ithal edilmesi olarak ele aldığını, liberalizme ve hukukçuların liberal mesleğine gereğinden fazla inandığını, ampirik bir temelden yoksun olduğunu ve özerk bir akademik alandan çok kalkınma politikası kurumlarına eklemlenmiş bir alan olduğunu belirtmiştir²⁵.

Hukuk ve kalkınma çalışmalarına gelen eleştiriler yoğun olarak, bu çalışmalarını yapan kişilerin ‘Batılı ülkelerin’ bilim insanları olmasının yanı sıra, ‘hukuk’ ve ‘kalkınma’ kavramlarına getirilen tanımların da muğlaklığına

²² **International Legal Center-NewYork**, Rapor, s. 15.

²³ Makale başlığı: “Kendine Yabancılaşan Bilim İnsanları: Amerika Birleşik Devletleri’nde Hukuk ve Kalkınma Çalışmalarındaki Kriz Üzerine Bazı Düşünceler”.

²⁴ **Trubek**, s. 309. Trubek makalesinde, Yale Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde, hukuk ve modernleşme isimli bir seminer verirken bir öğrencisiyle tartışma yaşadığını aktarmaktadır. Ona göre o dönemde akademinin hukuk ve kalkınma çalışmalarına ilgisinin azalmasının nedenlerinden biri, hukuk öğrencilerinin hukuku oldukça eleştirel bir yaklaşımla ele almaya başlamalarıdır. Hatta Trubek *eleştirel hukuk çalışmalarının* da bu dönemde ortaya çıktığını belirtmektedir. “...Ancak bu dönem ABD üniversitelerinde büyük çalkantıların yaşandığı ve ABD’nin deniz aşırı her türlü müdahalesine derin şüpheyle yaklaşıldığı bir dönemdi. 1970’li yılların başında Yale’de Hukuk ve Modernleşme üzerine deneysel bir seminer vermeye çalıştığımda, baskın öğrenci yaklaşımı geliştirmekte olan ülkelerde hukuk reformu için dış yardımın arkasındaki tüm fikre saldırmaktı. O seminere katılan Duncan Kennedy’nin ‘hukuk ve modernleşme’ kavramına getirdiği eleştiriyi asla unutmuyacağım: karakteristik olarak parlak bir analizle, **bu çabaları küresel ticareti desteklerken aslında geliştirmekte olan toplumları zayıflatan yeni sömürgeci bir proje olarak tasvir etti** [vurgu yazara aittir].” **Trubek**, s. 309.

²⁵ **Trubek /Galanter**, s. 1062-1064; **Trubek**, s. 302.

ilişkindir²⁶. Burg'un öne sürdüğü gibi, bu alandaki her bir araştırma farklı bir hukuk tanımına sahip olmuştur; üstelik bu tanımlar genellikle hukuk olgusunu resmi bir hukuk sistemiyle ilişkilendirdiği için hukuka teknokratik²⁷ ve araçsal bir şekilde yaklaşmışlardır²⁸. Dolayısıyla, hukuk ve kalkınma çalışmaları daha çok 3. Dünya ülkelerinde ABD normlarının ve kurumlarının uygulanması için hukukun araçsallaştırılmasını temsil etmeye başlamış ve bu nedenle 'hukuk ve kalkınma' olarak değil, 'hukuk ve 3. Dünya kalkınması' olarak adlandırılmaya başlanmıştır²⁹.

Hukuk ve kalkınma çalışmalarının, 1960'lı yıllarla birlikte bir akademik disiplin olarak beliren biçimiyle, 'hızlı biçimde reformları hayata geçirmek için yasa yapmak' gayesiyle, aslında müzakereci bir demokratik modele dayanan ve toplumun uzlaşmasından türeyen bir 'yasa' fikrini reddettiği söylenebilir. Öte yandan akademik literatürde hukuk ve kalkınma çalışmalarıyla sömürgecilik faaliyeti arasında da doğrudan ilişki kurulmaktadır. Özellikle 19. yüzyılda Avrupa'nın sömürge güçleri, yerel halkların ekonomik açıdan sömürülmesini ve siyasi açıdan baskı altına alınmalarını meşrulaştırmak için hukuku kullanmıştır. Hukuk 'kalkınma'ya giden yolda bir araç olarak ele alınmış ve sömürülen devletleri görünürde örgütlü bir yapıya kavuşturma vaadiyle çok sayıda yasa çıkartılmıştır. Ancak sömürülen devletlerde hukuk, insanları demokrasiden, cinsiyet ve ırk eşitliğinden, hukukun üstünlüğünden ve iyi yönetimden yoksun bırakmanın bir aracı olmuştur³⁰.

Akademik ilgisinin azalmasına rağmen, 1990'lı yıllara gelindiğinde hukuk ve kalkınma, siyasi söylemde hâlâ varlığını sürdürmüş ve ağırlıklı olarak Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Asya Kalkınma Bankası gibi çok taraflı ve yabancı kuruluşlar tarafından desteklenmiştir. Ayrıca, gelişmiş ekonomiler -Danimarka, Japonya, İsveç, Birleşik Krallık, ABD, Fransa, Almanya gibi ülkeler- hukuku, ekonomiyi etkileyen faktörler olarak gördükleri için hukuk ve kalkınmayı

²⁶ **Burg**, Elliot M.: "Law and Development: A Review of the Literature & a Critique of 'Scholars in Self Estrangement'", The American Journal of Comparative Law, Vol. 25, No. 3, 1977, s. 503.

²⁷ **Dayal**, Shiy (editör: M. Ndulo): Dynamics of Development: Legal Education and Developing Countries. Law in Zambia, East Africa Publishing House, Nairobi, Kenya, 1984, s. 95.

²⁸ **Burg**, s. 502-505.

²⁹ **Trubek/Galanter**, s. 1097.

³⁰ **Von Benda-Beckmann**, Franz: "Recht und Entwicklung im Wandel", Verfassung und Recht in Übersee / Law and Politics in Africa, Asia and Latin America, Vol. 41, No. 3, 2008, s. 298-299.

savunmaya devam etmişlerdir³¹. Kalkınmayı destekleyen uluslararası kuruluşların ve gelişmiş kapitalist ekonomilerin kalkınma hedefleri çoğu zaman ekonomi odaklı olmuştur. Bu dönemde ticaret hukukunun küreselleşmesine yönelik projelerin yanında³², demokratikleşme, kamu yönetimi âdem-i merkeziyetçilik ve iyi yönetim gibi konularda siyasi reform paketleriyle alternatif uyumsuzluk çözüm yöntemleri ve yoksulların hukuk aracılığıyla güçlendirilmesi gibi yargı reformu paketleri teşvik edilmiştir³³. Soğuk Savaş döneminde Dünya Bankası öncülüğünde ‘ekonomik olan’ yeniden yorumlanmıştır. Daha önce siyaset ve hukuk, ‘ekonomik olan’a dahil değilken, artık her ikisi de yeni kurumsal ekonominin alanına dahil edilmiştir. Bu doğrultuda -fikri mülkiyet de dahil- mülkiyet haklarının tanımlanması ve korunması, etkili bir hukuk ve yargı sisteminin oluşturulması, kamu hizmetlerinde verimliliğin artırılması gibi hususlar, iyi bir ekonomi için önemli faktörler olarak kabul edilmeye başlanmış ve hatta Dünya Bankası’nın kalkınma yardımlarından faydalanabilmek için birer ön koşul haline gelmiştir³⁴. Dolayısıyla ekonomik kalkınma odaklı olarak hazırlanan reform paketleri, gelişmekte olan ülkelerde hızlı ve çok sayıda yasal düzenleme yapılmasıyla sonuçlanmıştır.

II. TÜRKİYE’DE PLANLI KALKINMA DÖNEMİNDE HUKUK VE KALKINMA ARASINDA KURULAN İLİŞKİ

Hukuk ve kalkınma ilişkisi, Türkiye’de özellikle 1961 Anayasası dönemiyle birlikte planlı ekonomiye geçildikten sonra açıkça izlenmektedir. 1961 Anayasası’nda hem Anayasa Mahkemesi hem de Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuş, her beş yılda bir kalkınma planları hazırlanması öngörülmüştür. Bu bağlamda 1961 Anayasası’nın 129. maddesinde, “plânın bütünlüğünü bozacak değişikliklerin önlenmesini sağlayacak tedbirler özel kanunla düzenlenir.” hükmüne yer verilmiş ve 1962 yılında “Uzun Vadeli Planın Yürürlüğe Konması ve Bütünlüğünün Korunması Hakkında Kanun³⁵”

³¹ **Rose**, Carol V.: “The “New” Law and Development Movement in the Post-Cold War Era: A Vietnam Case Study”, *Law & Society Review*, Vol. 32, No. 1, 1998, s. 108-109. Rose, makalesinde Vietnam’ın kalkınma sürecindeki dış yardımların hukuk sistemine etkisini incelemektedir. Aynı yönde bkz. **Von Benda-Beckmann**, s. 300.

³² **Von Benda-Beckmann**, s. 300. Yazar burada ulusal ticaret hukuklarının “asimile edilmesi” ifadesini kullanmaktadır.

³³ **Von Benda-Beckmann**, s. 300-301.

³⁴ **Von Benda-Beckmann**, s. 300. Benzer doğrultuda Dünya Bankası’nın, ‘Hukuk, Adalet ve Kalkınma Programı’ incelenebilir (www.worldbank.org).

³⁵ Kanun No. 77, Kabul Tarihi: 16.10.1962, R.G. Tarih: 18.10.1962, R.G. Sayı: 11235.

kabul edilmiştir. Bu Kanuna göre, *yasama teklif ve tasarılarıyla* bunlar hakkında verilen önerge ve değişikliklerin *kalkınma planına uygunluğu*, yasama meclisleri komisyonları ve karma komisyonlar tarafından değerlendirilir ve uygun bulunmadığı takdirde de reddedilir (madde 2, madde 3). Türkiye’de 1970’li yıllara hâkim olan hızlı kalkınma amacı doğrultusunda, yürütme organını, yasama karşısında güçlendiren önlemler de alınmıştır. Bunlardan en önemlisi 1961 Anayasası’nın 91. maddesinde, 1971 yılında yapılan bir değişiklikle Bakanlar Kurulu’na Kanun Hükmünde Kararname (KHK) çıkartma yetkisinin verilmesidir³⁶.

İlk kalkınma planının hazırlandığı 1963 yılından itibaren Türkiye’nin tarım ve turizm gibi stratejik alanlarına odaklanılmış, 1977 yılında kabul edilen 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda Türkiye’deki hukuk sisteminin, sosyal ve ekonomik değişimlerin ortaya çıkarttığı yeni koşullara kendisini uyarılama yeteneğinden yoksun olduğu belirtilmiştir³⁷. 1979-1989 yılları arasını kapsayan 4. ve 5. kalkınma planlarında³⁸, ‘hukuk düzeni ve planlı kalkınma’ isimli ayrı bir başlık yer almış ve hukuk sistemi ülkenin kalkınmasıyla doğrudan ilişkilendirilmiştir:

“Planlı kalkınmayla birlikte Türk toplumunun yapısında meydana gelen gelişmeler ve bunun doğurduğu ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlar hukuk alanında yeni düzenlemeleri zorunlu kılmaktadır. Hukuk, toplum hareketlerini yakından izlemek, toplumdaki yenileşmelere cevap vermek zorundadır...Ancak geçmiş uzun dönemde, hukuk düzeni ile kalkınma süreci arasında bütünleşme sağlanamamış, mevzuata, kalkınma hedeflerini özel ve geçerli öğeler haline sokacak araç olma niteliği kazandırılmamıştır...Bu ilişki içinde mevzuatın günün koşullarına uyumunun sağlanması, hukuk kurallarına işlerlik kazandırılması yasa koyucunun kalkınma ilkelelerine öncelik vermesi, uygulayıcıların da mevzuat hedeflerini bilmeleri ve bunları savunmaları; hukuk eğitimine kadar uzanan düzenleme ve iyileştirmelerin yapılmasını gerekli kılmaktadır... Anayasanın öngördüğü ilkeler doğrultusunda, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve planlama ile saptanan toplumsal hedeflere ulaşabilmesi için ekonomik uygulamaların vazgeçilmez araçları olan hukuk kurallarında bir ayıklama yapılması, gereki-

³⁶ **Özbudun**, Ergun: Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2017, s. 63-64, 247-249.

³⁷ 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973-1977, s. 911.

³⁸ 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983, s. 320-322; 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989, s. 174; 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 4. Beş Yıllık Kalkınma Planındaki yaklaşımı kısaca özetleyerek yinelemiştir.

yorsa değiştirilmesi, yenilerinin konulması ve sistematize edilmesi günümüzde ivedi ve zorunlu hale gelmiştir.

Mevzuat konusunda gerek kurumsal gerekse bütün kurumları ilgilendiren sorunların en önemlisi mevzuatın çokluğu ve karışıklığıdır... Türk mevzuatının sayı çokluğu ve isim çeşitliliği sorunu, önemini sürdürmektedir... Anayasanın 113 ncü maddesi ile kamu idarelerine verilmiş olan yönetmelik çıkarma yetkisinin, bu idarelerce yoğun bir biçimde kullanılması sonucu, özellikle son 15 yılda, ülkemizde yönetmelik enflasyonu yaratılmasına, buna bağlı olarak kurallar arasında büyük çapta tutarsızlık ve çelişkiler doğmasına, düzenleyici tasarruf standartlarının saptırılmasına yol açılmıştır.... Bunların sonucu olarak ülkemizde mevzuat yığılmasına yol açılmış aynı amaca yönelik ya da aynı hizmet alanını düzenleyen kurallar arasında çelişkiler yaratılmıştır. Hukuk kuralları, hizmetin daha kolay ve disiplinli görülmesini sağlayan araçlar olması gerekirken, plan uygulamasını da içeren birçok mali ve yönetsel işlemlerde sorunlara neden olmuştur... Öte yandan konulan kural, genellikle bir başka hukuk kuralı konulması gereğini beraberinde getirmektedir. Başka deyişle, konulan hukuk kuralı, hukuka rağmen hukuku engellemektedir³⁹.”

Aynı plana göre, kalkınma ve hukuk düzeni arasında bir bağ kurmak ve yasama ve yürütme organları arasında bir eş güdüm oluşturma amacıyla, Başbakanlık bünyesinde ‘Merkezi Mevzuat Birimi’ adı altında bir birim kurulması ve birimde planlama, uygulama, koordinasyon ve denetim birimleri olmak üzere alt birimler de yer alması öngörülmüştür. Bu birimlerin, mevcut yasa ve yönetmeliklerin gözden geçirilmesinden ve bunların kalkınmayla uyumluluğundan sorumlu olacağı; birimin, gerekli mevzuatı hazırlarken Danıştay, Adalet, İçişleri ve Maliye Bakanlıkları, Türkiye Barolar Birliği ve hukuk fakülteleriyle koordinasyon içinde çalışacağı; birimin, Bakanlıkla diğer kamu kurumlarının hukuk müşavirlikleri arasında bir koordinasyon merkezi olacağı belirtilmiştir. Bu çerçevede *yasa ve yönetmelik hazırlamanın*, hukuk eğitimi müfredatında bağımsız bir ders olarak ele alınması ve hem lisans hem de yüksek lisans eğitiminde okutulması hedeflenmiştir⁴⁰. Öte yandan, ekonomik, sosyal ve kültürel politika tedbirleriyle ilgili kanunların yayımlanmasından önce Devlet Planlama Teşkilatının görüşünün alınması zorunlu kılınmıştır⁴¹.

³⁹ 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983, s. 320-321.

⁴⁰ Günümüzde halen hukuk fakülteleri müfredatında yasa hazırlama ve norm koyma dersi zorunlu dersler kategorisinde bulunmamaktadır.

⁴¹ 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983, s. 322.

Bu dönemde kimi mevzuat değişiklikleri hakkında, kalkınma planına aykırı olduğu gerekçesiyle iptal davaları açılmış ve yasaların, kalkınma plan ve hedeflerine uygunluğunun Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenip denetlenemeyeceği hususu tartışılmıştır. Yine 1970'li yıllarda idare hukukçuları kalkınma planlarının hukuki niteliği ve yasalar karşısındaki konumuna yönelik çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan bazıları kalkınma planlarının yasa koyucu tarafından bağlayıcı olduğu; bir kısmı ise bağlayıcı olmadığı yönündedir⁴². Anayasa Mahkemesi ise, çeşitli kararlarında yasaların kalkınma planlarına uygunluğunun denetlenemeyecek olduğunu ve kalkınma planlarının politik birer hedef olduğunu çeşitli kararlarında belirtmiştir⁴³.

Kalkınma ve hukuk arasında doğrudan ilişki kurulması, yasama ve yürütme erkleri arasındaki ayrımı bir iş birliğine çevirmekte; hatta aşağıda ele alınacağı üzere iş birliğinden çok yasamayı araçsallaştıran bir faaliyete dönüştürmektedir. Buna ek olarak, Türkiye'de 1982 Anayasası'yla yürütme erkinin güçlendirilmesi ve hızlı yasama faaliyeti, yasama yetkisinin neredeyse yürütmeye devredilmesine yol açmaktadır⁴⁴. Türkiye'de hızlı yasama yöntemleri özellikle 2000'li yıllarda Avrupa Birliği'ne üye olma hedefiyle hız kazanmış; hatta temel yasama yöntemi haline gelmiştir⁴⁵.

III. YASAMANIN ARAÇSALLAŞTIRILMASI

Türkiye'de 1982 Anayasası'ndan önceki dönemlerde kalkınma hedefleriyle başlayan, ardından 2000'li yıllarda Avrupa Topluluğu'na uyum süreci doğrultusunda gelişen 'paket kanun' ve sonrasında da 'torba kanun' adında iki farklı yasama yöntemi -her ne kadar bir yöntem olarak adlandırılmayacak olsa da⁴⁶ - kullanılmıştır. Bunlara ek olarak kanun teklifi görünümlü kanun tasarıları ve temel kanun⁴⁷ yöntemleri de Türkiye'de yasamanın araçsallaştırılmasına yol açan olgulardandır⁴⁸. Paket yasa ve torba yasayı irdele-

⁴² **Şanlı**, Deniz: "Planlama Yetkisinin Analizi", Ankara Barosu Dergisi, Cilt 67, Sayı 3, 2009, s. 51.

⁴³ Anayasa Mahkemesi, E.1975/145, K.1975/198, K.T. 14.10.1975.

⁴⁴ **Haspolat**, Evren: "Yasamadan Yürütmeye İktidar Devri Olarak Torba Yasa(ma)", Alternatif Politika, Cilt 8, Sayı 2, 2016, s. 407; **Yüksel**, İsmail: TBMM'nin Kanun Yapma Yöntemi, Adalet Yayınevi, Ankara 2018, s. 179-180.

⁴⁵ **Bakırcı**, Fahri (editör: Yener Ünver): "Yasama Sürecinin Hızlandırılması ve Sakıncaları", içinde: Kanun Yapma Tekniği, Türkiye Barolar Birliği, Ankara 2016, s. 25-27, 32.

⁴⁶ **Yüksel**, s. 170; **İba**, Şeref: "Ülkemizde 'Torba Kanun' ve 'Temel Kanun' Uygulamaları", Ankara Barosu Dergisi, Sayı 11, 2011, s. 200.

⁴⁷ **İba**, s. 198.

⁴⁸ **Bakırcı**, "Yasama Sürecinin Hızlandırılması...", s. 32; **Ergül**, Ozan: "Türkiye'de Yasama Siyasetinin Temel Sorunları: Torba Kanunlar ve Duruma Özel Kanunlar", yıl

meden önce yasamanın araçsallaştırılmasına değinmek yerinde olacaktır. Çünkü araçsallaştırma ile hukukun araçsallığı birbirinden farklıdır. *Hukukun araçsallığı* (instrumentality of law) -bir başka ifadeyle yasama işleminin bir araç olması durumu- ile *yasamanın araçsallaştırılması* (legislative instrumentalism - araçsalcı yasama) birbirinden ayrılmalıdır⁴⁹.

Hukuk kuralları elbette sosyal yaşamı düzenlemenin birer aracıdır. Bu durum hukukun araçsallığı olarak tanımlanmaktadır⁵⁰. Hukukun araçsallığı, hukukun, sosyal ve ekonomik değişimden bağımsız, kendi kendine var olan ve yeten bir normlar sistemi olmadığı anlamına gelmektedir. Bu açıdan, hukukun bir 'araç' olması, hukukun düzenleyici bir yönü olduğunu kabul eder. Ancak hukukun düzenleyici yönüyle hukukun, bireylere koruma sağlayan temel değerleri arasında bir dengenin olması gerekliliğini dışlamaz⁵¹. Bir başka ifadeyle bir araç olarak hukuk belli sosyal ekonomik politikaların hayata geçirilmesinde rol oynarken, aynı anda temel hukuki ilkelerle de uyumlu olmalıdır. Söz konusu ilkeler, eşitlik, öngörülebilirlik, hukuki belirlilik, şeffaflık, yargının tarafsızlığı ve bağımsızlığı, herkesin dinlenilmek için adil bir fırsata sahip olması gibi ilkelerdir ve bu ilkeler bir hukuk sisteminin işlerliğiyle vatandaşlara devlet iktidarının kötü kullanımına karşı bir koruma sağlamaktadır⁵².

Hukukun araçsallığına karşılık yasamanın araçsallaştırılması ya da araçsalcı yasama ise hukuku, toplumun 'yeni' ihtiyaçlarına göre belirli ekonomik, sosyal veya siyasi hedeflerin uygulanabilmesi için sürekli olarak gözden geçirilip değiştirilebilecek bir 'teknik veya araç' olarak görür⁵³. Yasamanın araçsallaştırılmasında, hukukun içsel ilkelerini küçümseme eğilimi bulunmaktadır. Bu açıdan yasama organı, eğer nihayetinde ekonomik büyüme ve istihdamın arttırılmasını sağlamaya hizmet edecekse, belli yasal düzenlemeler oluşturulurken yasamayı araçsallaştıran bir tutumla hukukun temel ilkelerini ihlal etmeyi göze alabilmektedir⁵⁴. Ancak toplumsal sorun-

belirtilmemiş, <http://yasaizleme.org.tr/turkiyede-yasama-siyasetinin-temel-sorunlari-torba-kanunlar-ve-duruma-ozel-kanunlar/> (01.12.2022).

⁴⁹ **Gribnau**, "Legislative Instrumentalism...", s. 93-94.

⁵⁰ **Gribnau**, Hans: "Legislative Instrumentalism vs. Legal Principles in Tax", Coventry Law Journal, Vol. 16, 2013, s. 93-94.

⁵¹ **Gribnau**, "Legislative Instrumentalism...", s. 92-93.

⁵² **Gribnau**, "Legislative Instrumentalism...", s. 93; **Fuller**, Lon L.: The Morality of Law, Yale University Press, New Haven and London 1964, s. 200-244.

⁵³ **Gribnau**, "Legislative Instrumentalism...", s. 93-94.

⁵⁴ **Gribnau**, "Legislative Instrumentalism...", s. 92-93. Bu açıdan Gribnau burada ABD'de 'araçsalcılığın' oldukça etkili bir hukuk kuramı olduğunu belirtmekte ve 'araç-

ların -ekonomik büyüme ve istihdamın artırılması da dahil- yasama organının bir faaliyeti olarak yasalar aracılığıyla çözülmesi beklentisi temsili demokrasilerde oldukça naif ve hatta ‘yasamanın onuruna⁵⁵, aykırı bir beklentidir⁵⁶. Çünkü temsili demokrasilerde parlamentoların iç tüzükleri çoğu zaman sınırlı bir kamusal tartışma ortaya çıkarır⁵⁷. Örneğin bu açıdan

salık’ ile ‘araçsalcılık’ arasında kavramsal bir ayrıma gitmektedir. Araçsalcılar hukuku, politikaların hayata geçirilmesi için bir araçtan başka bir şey olarak ele almazlar. **Gribnau**, “Legislative Instrumentalism...”, s. 94.

⁵⁵ **Waldron**, Jeremy: “The Dignity of Legislation”, Maryland Law Review, Vol. 54, No. 2, 1995, s. 633.

⁵⁶ Burada çocuk işçiliğini sonlandırmak için çocuk işçiliğini cezalandıran ya da çocuk işçiliğini düzenleme amacı olan çeşitli yasaların yapılması örneği verilebilir. Bir ülkede çocuk işçiliği sorununun yalnızca yasalar aracılığıyla parlamentoda çözülmesi oldukça naif bir beklentidir. Böyle bir sorunun çözümü için öncelikle kamusal olarak toplumda “çocuk işçiliği sorununun” var olduğunun kabul edilip tanımlanması gerekmektedir. Ardından toplumdaki işverenlerin, sermaye sahiplerinin, ailelerin, bürokratların, çeşitli dini grupların, eğitimcilerin ve toplumdaki diğer çıkar gruplarının bu sorunu tartışmaya ve çözmeye istekli olması gerekmektedir. Öte yandan böyle bir sorunun yalnızca çocuk işçiliğini cezalandıran ya da çocuk işçiliğini sınırlandırarak düzenleyen diğer yasaların oluşturulmasıyla çözülemeyeceği de bir gerçektir. Türkiye’den örnek için bkz. **Erdoğan**, Emre/**Uyan-Semerci**, Pınar: “Çocuk İşçiliği Sorunu Neden Çözülüyor?”, Eğitim Reformu Girişimi, [https://www.egitimreformugirisimi.org/cocuk-isciligi-sorunu-neden-cozulemiyor/#:~:text=Yoksul%20ailelerde%20e%C4%9Fitimsizli%C4%9Fin%20yayg%C4%B1nl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20ve,yeti%C5%9Fkinler%20i%C3%A7in%20bu%20durum%20ola%C4%9Fan,09.08.2022,\(23.02.2023\)](https://www.egitimreformugirisimi.org/cocuk-isciligi-sorunu-neden-cozulemiyor/#:~:text=Yoksul%20ailelerde%20e%C4%9Fitimsizli%C4%9Fin%20yayg%C4%B1nl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20ve,yeti%C5%9Fkinler%20i%C3%A7in%20bu%20durum%20ola%C4%9Fan,09.08.2022,(23.02.2023).). Araçsalcı yasama tutumu ise, daha çok ekonomik kalkınma odaklı istihdam ve eğitim alanındaki yasaların çocuklarla ilgili hükümlerinin birbiri ile uyumsuz olması sonucunu ortaya çıkartmaktadır. Bu açıdan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının, 2017-2023, “Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı” başlıklı raporunda “Hukuki Düzenlemeler ve Mevzuatın Uygulanması ve Güncellenmesine Yönelik Önlemler” başlığında yer alan kanunlar arasındaki uyumsuzluk örnekleri incelenebilir. T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı-2017-2023, 2017, https://www.csgeb.gov.tr/media/1322/cocukisciligimucadele_2017_2023_tr.pdf, (23.02.2023), s. 62-63.

⁵⁷ Bir siyasal sistemde toplumsal sorunların ortak bir biçimde, kişisel çıkarlardan arınmış olarak çözülebilmesi için öncelikle *iyi işleyen müzakereye dayalı bir demokrasi* ve *kamusal erdemlere dayalı bir vatandaşlık eğitiminin* de var olması gerekir. Kamusal erdemlerden yoksun bir vatandaşlık eğitimi, bireylerin kendi kişisel çıkarlarını ‘toplumsal olanın’ çıkarından üstün tutma eğilimine sahip olmasına yol açar. Böyle bir sistemde parlamentolarda çoğu zaman kişisel saikler ön plana çıkarak sınırlı bir kamusal tartışma yapılır. *Kamusal erdem* (civic virtue) ise bir bireyin toplumsal yaşama katılırken sergilediği tutum ve davranışlarla ilgili bir kavramdır. Antik çağ felsefesinde özellikle cumhuriyetçi yönetim biçimlerinin sağlam bir şekilde ayakta kalabilmesi için gerekli olan vatandaşlık etiğini ifade etmektedir. Bu kavram günümüzde siyaset bilimi, devlet teorisi, sosyoloji ve eğitim bilimleri alanında vatandaşlık eğitimi kapsamında değerlendirilmektedir. Yönetimde kişisel çıkarların kamusal çıkarların önüne geçmemesi için vatandaşların kamusal erdemlere (civic virtue) sahip olmaları gerekir. Örneğin bu açıdan

Türkiye’de yasama sürecinde, TBMM İçtüzüğü’nün Meclis’te iyi biçimde uygulanmayarak kimi zaman ihlal edilmesi, yasalar hazırlanırken süreci hızlandırmak amacıyla -ilgili komisyonlarda tartışmacı bir biçimde görüşmek yerine- doğrudan Genel Kurul sürecine geçilmesi ve Anayasa’da yasaların şekil denetiminin Anayasa Mahkemesi tarafından oldukça sınırlı bir biçimde yapılacağıının öngörülmesi⁵⁸, yasama sürecinde müzakereci yöntemi dışlanmanın yolları olarak gösterilebilir⁵⁹.

Müzakere, bir kurum olarak parlamentoyu diğer forum benzeri kurumlardan ayıran önemli bir özelliktir⁶⁰. Müzakere kavramı siyasal sistemin işleyişi içinde parlamentonun “ne yaptığını” açıklamaktadır. Bir başka ifadeyle parlamento, bir danışma kurulu olmasının ötesinde, “müzakere” yapılan siyasal bir kurumdur. Parlamentosunun müzakere ile özdeşleştirilmesine yol açan iki özelliği bulunmaktadır. Bunlardan ilki, parlamentosunun yürütme organını denetleyen ve bu sayede yürütme gücünün kötüye kullanılmasını önleyen bir kurum olması; ikincisi ise, parlamenterlerin her türlü dış baskıdan bağımsız olarak özgürce karar verebilmeleridir⁶¹.

siyaset bilimci ve sosyolog Robert David Putnam, “Bowling Alone” isimli kitabında ABD toplumunda aşırı bireyselleşimin yükselişinin ‘ortaklık’ fikrini aşındırdığını ve kamusal yaşama aktif katılım, güvenilir olma ve sosyal ilişkilerde karşılıklılık (dayanışma) gibi kamusal erdemlerden yoksun bir toplum ortaya çıkartarak ABD’nin sosyal sermayesini zayıflatmış çeşitli istatistik verilerden yararlanarak ortaya koymaktadır. **Putnam**, Robert David: *Bowling Alone-The Collapse and Revival of American Community*, Simon&Schuster Paperbacks, 2020, s. 41-78, 157 vd.

⁵⁸ Anayasa, Madde 148: “*Kanunların şekil bakımından denetlenmesi, son oylamanın, öngörülen çoğunlukla yapıp yapılmadığı; ... Kanunun yayımlandığı tarihten itibaren on gün geçtikten sonra, şekil bozukluğuna dayalı iptal davası açılmaz; def’i yoluyla da ileri sürülemez.*”

⁵⁹ **Yüksel**, s. 181-182; **Bakırcı**, “Yasama Sürecinin Hızlandırılması...”, s. 28-29, 47-50. 1982 Anayasası’nın, yasa yapım sürecinde muhalefetin katılımını bertaraf edecek biçimde milli iradenin iktidar çoğunluğunun eline bırakılmasını amaçladığı ve torba kanunların hukuk devleti ilkesine aykırı olduğu görüşü hakkında bkz. **Teziç**, Erdoğan: “Torba Kanun”, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yıl: 2015, Cilt: 1, s. 3-10, s. 6 ve 9.

⁶⁰ **Ihalainen**, Pasi/**Ilie**, Cornelia/**Palonen**, Kari (editörler): *Parliament and Parliamentarism, A Comparative History of a European Concept*, Berghahn Books, New York, 2016, s. 6. Yazarlar burada müzakereyle birlikte temsil, egemenlik ve sorumluluk olgularını parlamentoyu tanımlamak kullanmakta ve bir kurum olarak parlamentosunun geçirdiği dönüşümü söz konusu dört kavram üzerinden tarihi olarak analiz etmektedirler.

⁶¹ **Seaward**, Paul/**Ihalainen**, Pasi: “Key Concepts for Parliament in Britain (1640–1800)”, içinde: *Parliament and Parliamentarism, A Comparative History of a European Concept*, Berghahn Books, (Editörler: Pasi Ihalainen, Cornelia Ilie, and Kari Palonen), New York, 2016, s. 41. Benzer yönde Carl Schmitt de parlamentosunun müzakere ve aleniyet olarak iki temel ilkeye dayandığını belirtmektedir. Schmitt, liberal hukuk devleti düşüncesinde

Parlamentoların müzakere ile özdeşleştirilmesi aslında 1215 yılında dönemin feodal beyleri ile İngiltere kralı arasında akdedilen ve kralın iktidarını sınırlandıran Magna Carta Libertatum ile başlayan döneme kadar geri götürülebilir⁶². Magna Carta'nın 12. maddesinde kralın, baronların (ve yüksek derece kilise mensuplarının) rızası olmaksızın olağan dışı yardım isteğinde (yeni vergiler) bulunamayacağı düzenlenmiştir. Ancak dönemin kendine özgü şartları, parlamentoya ve parlamento tartışmalarına 1215 yılından önceki kraliyet konseylerinin⁶³ uzlaşmacı ve itaatkâr rolünden çok farklı bir siyasi önem kazandırmıştır⁶⁴. İlk zamanlarda yeni vergiler için öngörülen kraliyet konseyinin onay şartı daha sonra birçok toplumsal meseleye ilişkin bir müzakere ve onay zorunluluğuna dönüşmüştür⁶⁵. Bu şekilde parlamen-

yalnızca müzakere ve aleniyet aracılığıyla mutlak güç ve otoritenin üstesinden gelinebileceği fikrine atıf yapmaktadır. Ancak Schmitt, analiz ettiği parlamentonun müzakere işlevini parlamenter sistemi eleştirmek için bir hareket noktası olarak da kullanmaktadır. Schmitt'e göre parlamentonun liberal demokrasiler için vadettiği müzakerenin ideal biçimiyle gerçekleşmesi pek de mümkün değildir. Gerçekte parlamentolar kamusal müzakerenin gerçekleşmesi bakımından elverişli kurumlar da olmamıştır. Çünkü partilerin ve koalisyonların oluşturduğu küçük komiteler toplumun bütününe ilgilendiren kararlarını kapalı kapılar ardında almaktadır. Bu kararlarda büyük kapitalist çıkar gruplarının etkisi oldukça fazladır. **Schmitt**, Carl: *Parlamenter Demokrasinin Krizi*, 3. Baskı, (Çeviren: A. Emre Zeybekoğlu), Dost, Ankara 2014, s.75-77.

⁶² Magna Carta, kralın iktidarını sınırlandırarak krallığı zorbalıktan ayırmaya hizmet eden, imzalandığı dönem açısından siyasal sisteme yön veren bir belgedir. **Dinçkol**, Bihterin: "İngiltere'de Parlamenter Monarşinin Erken Dönemi", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, Sayı 2, Aralık 2021, s. 884. Magna Carta'yı ilk olarak kral Yurtsuz John imzalamış ancak Yurtsuz John, daha sonra Papa III. Innocent'ten bu belgenin hükümsüz olduğuna dair yazı almıştır. Yurtsuz John'un ölümü üzerine feodal beylerin yeni çabası neticesinde 1225 yılında Kral III. Henry, Magna Carta'ya son halini vermiş ve uygulamıştır. **Dinçkol**, s. 884.

⁶³ İngiltere'de krala danışmanlık yapan Curia Regis ve Magnum Concilium Regis olarak iki farklı kurul bulunmaktaydı. Bu kurullardan ilki (Curia Regis), Orta Çağ'da 12. yüzyıla kadar yürütme ve yargı fonksiyonlarına da sahip krala danışmanlık yapan bir organdı ve feodal beylerden oluşuyordu. Magnum Concilium Regis ise feodal beyler ve din adamlarından oluşan bir kurumdu. Bu kurum daha sonra 'shire'lardan ve kasabalardan katılacak şövalye temsilcileriyle birlikte daha geniş temsili niteliği olan bir parlamentoya doğru evrilmiştir. **Dinçkol**, s. 886-888.

⁶⁴ **Maddicott**, John R.: "Magna Carta and the Origins of Parliament", *The Historian*, Spring 2015, s. 2. Örneğin Magna Carta'ya son şeklini veren Kral III. Henry'nin 1230'lu yıllarda sık sık yeni vergi talep etmesi nedeniyle Magna Concilium Regis olarak adlandırılan bu kurum giderek danışmanlıktan öte bir işlev üstlenmeye başlamıştır. **Maddicott**, John R.: *The Origins of the English Parliament, 924-1327*, Oxford University Press, New York, 2010, s. 106, 164-166,167-187.

⁶⁵ Örneğin Kral III. Henry'nin 1242 yılında parlamentoya danışmadan yurtdışına sefer düzenlemesi parlamento tarafından eleştirilmiştir. Yine 1240'lı ve 1250'li yıllarda, önde

tonun “danışma kurulu (counsel)” olma işlevi ile “müzakere (deliberation)” işlevinin birbirinden ayrılmasının anlamı önemlidir. Çünkü parlamento müzakere işleviyle, ulusun tümünü ilgilendiren meselelerin yasa biçiminde ifade edilmesini sağlayan bir kurum olarak, dini temelli egemenlik anlayışından halk egemenliği anlayışına dönüşümü temsil etmiştir⁶⁶. Parlamenterizmle özdeşleşen İngiltere’de 1770’li yıllarda “müzakere” kavramı, genellikle belirli bir kararın büyük bir dikkatle ve özenle alınması gerektiğini vurgulamak için kullanılmaya başlanmıştır⁶⁷. Bu açıdan parlamentolarda müzakere, yasalar yapılırken özgür ve önyargısız tartışmanın önemini vurgulayan ve toplumsal meseleler hakkında ihtiyatlı bir biçimde karar verilmesini sağlayan bir zorunluluk olmuştur⁶⁸.

gelen devlet görevlilerinin (örneğin hazinedar ve adalet bakanı gibi) atanmasına rıza gösterme hakkı, parlamentoya katılan feodal beylerin taleplerinden birisi olmuştur ve bu sayede kralın yürütme görevi için seçeceği yüksek düzeyli kamu görevlilerinin atanmasında parlamentonun onayı koşulu yerleşmeye başlamıştır. Krallığın yönetimi için “çeşitli temsilcilerden oluşan bir kurula danışılma” geleneği kral III. Henry’nin kendi tutumundan da kaynaklanmıştır. Baronlar devlet yönetimiyle ilgili birçok konuda kendilerine danışılması beklentisine sahip olmuş ve bunu bir hak olarak görmeye başlamışlardır. Bu geleneğin yerleşerek parlamenter bir siyasal sistem ortaya çıkartması, Magna Carta’nın mali konularda parlamentonun onayının alınması şartını düzenlemesi ile başlamıştır. Çünkü devlet faaliyetlerinin birçoğunun merkezinde mali konularla doğrudan bir bağlantı bulunmaktadır. Magna Carta’yla birlikte Avam Kamarası ortaya çıkmış ve İngiltere’de parlamenter rejimin günümüzdeki biçimini almasının en önemli adımı atılmıştır. **Maddicott**, *The Origins of the English...*, s. 167-187.

⁶⁶ İngiltere’de 16. yüzyıla gelindiğinde büyük ölçüde parlamento hukukun otoriter bir kaynağı olarak kabul edilmekteydi. Parlamento burada tacı, lordları ve avamları içermekteydi. Bu açıdan monark yasama yetkisine sahip en üstün güç olmakla birlikte bu yetkisini parlamentonun iki kamarasıyla birlikte kullandığında ancak tam anlamıyla egemen olmaktadır. Bu fikir 17. yüzyılda, yavaş yavaş dini temellere dayalı monarşik bir egemenlik anlayışından temsile dayalı bir parlamenter egemenlik anlayışına geçildiğinin bir göstergesi olmuştur. **Seaward/Ihalainen**, s. 33.

⁶⁷ İngiltere’de dönemin Avam Kamarası üyelerinden siyasetçi Thomas Townshend, kararların alınmasında acele edilmesinin parlamento için utanç verici olduğunu belirterek, acele etmeyi, çaresiz bir bakanlar grubunun karanlık entrikalarına benzetmiş ve bunu özgür ve müzakereci meclislerin ortaya çıkarttığı yasaların zıttı olarak tanımlamıştır. Benzer şekilde Edmund Burke’de parlamentonun, farklı ve birbirine zıt çıkarılara sahip insanların temsilci ve avukatlarının müzakere yaptığı bir kurum olmadığını, tek bir ulusun bütününe yönelik bir çıkarı müzakere eden bir kurum olduğunu ifade etmiştir. Bu şekilde dönemin çeşitli siyasetçileri parlamento tüm ulusun müzakere yaptığı bir meclis olarak tanımlamıştır. Bu bilgiler için bkz. **Seaward/Ihalainen**, s. 41.

⁶⁸ **Seaward/Ihalainen**, s. 42. Hatta 18. yüzyılda İskoçya başsavcısı Alexander Murray, parlamento dışı kurum ve kuruluşların devlet meseleleri hakkında müzakere etmesi ve meseleleri çözmesi fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. **Seaward/Ihalainen**, s. 42. Parlamentoda müzakerenin gerçekleşebilmesi için usul kuralları (süreler, komisyonlar gibi

Yasama organının müzakere işlevini zedeleyen araçsallaştırılmış yasama faaliyeti genellikle yasaların aşırı derecede karmaşıklaşmasına neden olmakta ve genel adalet ilkelerini uygulamada başarısız olma veya temel hukuk ilkelerine saygı göstermeme tehlikesini de beraberinde getirmektedir⁶⁹. Antik Roma döneminin önemli tarihçilerinden olan Tacitus, -yaşadığı Roma'nın tiranlık döneminden de etkilenerek- birçok kitaptan oluşan *Annales* eserlerinin üçüncü kitabında (*Annales* 3.27⁷⁰), yasaların sayısının muazzam bir biçimde artmasının, devlet düzeni için taşıdığı riskten söz etmiştir. Bu nedenle çok fazla yasanın varlığı, aslında yasaların yetersizliğini ve yararsızlığını açıkça ortaya koymaktadır⁷¹. Öte yandan Roma'da M.Ö. 1. yüzyılda, konu bakımından ilgisiz birçok hüküm içeren ya da yüzeysel yasaların (torba yasaların) yapılması da yasaklanmıştır⁷².

Yasama faaliyetinin araçsallaştırılması, Fuller tarafından savunulan ve yasamanın iç ahlakını ya da hukukun iç ahlakını⁷³ sağlayan sekiz ilkeyi yerine getiremeyen ve bu nedenle bir hukuk sistemi oluşturma yeteneğinden yoksun bir yasama faaliyetiyle de sonuçlanır⁷⁴. Fuller, yasamanın nasıl ya-

süreçleri düzenleyen) oldukça önemlidir. İngiltere'de parlamento usul kuralları da zaman içinde krallar ve parlamento arasında ortaya çıkan gerilimli dönemlerde alınan belli başlı kararlara dayanarak gelişmiştir. Bunlar birer meclis içtüzüğü niteliğindedir ve özgür ve önyargısız tartışmanın garanti altına alınması için açıısından oldukça önemlidir. İngiltere hakkında bkz. **Palonen**, Kari: "Thinking of Politics in a Parliamentary Manner", içinde: *Parliament and Parliamentarism, A Comparative History of a European Concept*, Berghahn Books, (Editörler: Pasi Ihalainen, Cornelia Ilie, and Kari Palonen), New York, 2016, s. 229-240.

⁶⁹ **Gribnau**, Hans (editör: Arendt Soeteman): "Legal Principles and Legislative Instrumentalism", *Pluralism and Law-Proceedings of the 20th IVR World Congress*, Amsterdam 2001, Volume 2: State, Nation, Community, Civil Society, Franz Steiner Verlag, Amsterdam, 2001, s. 36.

⁷⁰ Tacitus, *Annals* Book 3 (20); burada 27. paragrafta "corruptissima re publica plurimae leges" ifadesi dönem açıısından oldukça önemlidir. Bu ifade, "bir devlet çok yozlaştığında çok yasa çıkar" anlamına gelmektedir.

⁷¹ **Lucrezi**, Francesco (editör: Yener Ünver): "Corruptissima Republica Plurimae Leges-Ein Übermass an Gesetzen Führt zur Schwäche des Rechts", *Kanun Yapma Tekniği, Türkiye Barolar Birliği*, Ankara 2016, s. 179; **Bakırcı**, "Yasama Sürecinin Hızlandırılması...", s. 32; **Ergül**, "Türkiye'de Yasama Siyasetinin...".

⁷² **Somer**, Pervin (editörler: B. Öztürk, Ü. Kocasakal, F. İlkiz): "Leges Saturae [v]e Lex Caecilia et Didia (Roma Hukuku'nda Torba Kanun Yasağı)", *2010 Anayasa Değişiklikleri Çerçevesinde Yargı Bağımsızlığı*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2010, s. 23. Bu türden yasalar leges saturae ya da per saturam olarak adlandırılmaktaydı. Bkz. **Somer**, s. 23-26.

⁷³ **Akı**, Emine İrem: "Hukukun İç Ahlakı: Lon L. Fuller'ın Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 64, Sayı 1, 2015; s. 5.

⁷⁴ **Acar**, s. 68-69.

pılmaması gerektiğine ilişkin sıklıkla atıf alan, kapsayıcı bir hukuk reformu yapmak isteyen oldukça hevesli bir kralı (King Rex) örnek vermektedir⁷⁵.

Kral Rex, kendisinden önceki yöneticilerin en büyük başarısızlıklarının hukuk alanında olduğunu düşünmektedir. Ona göre, kendisinden önce hukuk sisteminde temel reform olgusu bilinmemekte, yargılamalar ağır işlemekte, hukuk kuralları çağ dışı bir dile sahip, adalet pahalı, yargıçlar savsak ve kimi zaman da yolsuzluk içindedir. Rex ise tüm bu sorunları çözüme azmi içinde, tarihin en iyi yasa koyucusu olmak istemektedir. Ancak Kral Rex bu yolda olağanüstü bir biçimde başarısız olmuş, ne gerekli reformları oluşturabilmiş ne de iyi ya da kötü herhangi bir yasa oluşturmayı başarabilmiştir⁷⁶.

Kral Rex, istediği reformları hayata geçirebilmek için öncelikle temiz bir sayfaya ihtiyacı olduğuna karar vermiş ve ardından tebaasına mevcut tüm yasaları yürürlükten kaldırdığını duyurarak yeni bir yasa taslağı hazırlamaya başlamıştır. Ancak ne yazık ki bir prens olarak yetiştirildiği için *eğitim düzeyi yetersiz kalmıştır*. Hatta öyle ki, en basit *genellemeleri* bile yapamadığını fark etmiştir. Kralın, belli tartışmalarda karar verme konusunda kendisine güveni tam olmasına rağmen belli bir sonuç hakkında açıklayıcı gerekçeler sunma çabası, onun kapasitesini epey zorlamıştır⁷⁷.

Bundan sonra sınırlarının farkına varan Kral Rex, yasa hazırlama projesinden vazgeçerek tebaasına aralarında çıkabilecek anlaşmazlıklarda *bir yargıç olarak* hareket edeceğini duyurmuştur. Böylece Rex, çeşitli vakalarla uğraşarak *genelleme gücünün gelişebileceğini* ve vaka vaka ilerleyerek, aşamalı olarak yasalara dahil edeceği bir kurallar sistemi oluşturabileceğini düşünmüştür. Ancak ne yazık ki, eğitimindeki eksiklik tahmin ettiğinden daha büyük olduğu için bu girişimi de tamamen başarısız olmuştur. Önüne gelen uyuşmazlıklarda yüzlerce karar verdikten sonra ne kendisi ne tebaası bu kararlarda herhangi bir örüntü tespit edebilmiştir. Kralın uyuşmazlıkları çözerken verdiği kararlarda yer alan genelleme denemeleri, tebaasını yanlış yönlendirdiği ve daha sonraki kararlarında kendi muhakeme gücünün dengesini bozduğu için yalnızca daha fazla karışıklığa yol açmıştır⁷⁸.

Tüm bu başarısızlıkların ardından Kral Rex, *genelleme üzerine akademik dersler* alarak bu işi çözmek istemiş; bu sefer de derste öğrendikleriyle hazırladığı uzun metne güvenmediğinden tebaasına ilan ettiği yasaya uy-

⁷⁵ Fuller, s. 33 vd.

⁷⁶ Fuller, s. 33-34.

⁷⁷ Fuller, s. 34.

⁷⁸ Fuller, s. 34.

makla yükümlü olduklarını ancak *belirsiz bir süre boyunca* yasanın kendisi ve yazmanı arasında *gizli olacağını* söylemiştir. Ancak elbette insanlar bilmedikleri bir yasaya da uymak istememiştir. Bu girişiminde de başarısız olan kral bu sefer, yeni takvim yılının başında, bir önceki dönemdeki uyuşmazlıkları çözerken verdiği kararları ve bu kararları çözerken dayandığı kuralları yayınlamaya karar vermiş; ancak, kralın tebaası *önceden bilmedikleri* bir kurala uyamayacaklarını söylemiştir. Bu yöntemle de başarısız olan kral, *yeni bir kanun* yayımlamış; ancak bu kanun da hem *anlaşılmaz* hem de *belirsizliklerle* dolu olduğundan kimse kanunu anlamamıştır. Bunun üzerine kral, uzmanlarından kanunun özüne dokunmadan kuralların açık hale getirilmesini istemiş; bu çabanın sonunda kanunun maddelerinin *birbiriyle çelişkili* olduğu anlaşılmış ve kanun yine yürürlükten kaldırılmıştır⁷⁹.

Bu gelişmelerle birlikte Kral Rex, hiçbir şeyden memnun olmayan tebaasına hadlerini bildirmek için uzmanlarından, *kanunları sertleştirmelelerini* istemiş ve kanuna birçok yeni suç tipi ekletmiştir. Bununla birlikte daha önce krala rapor verme süresi olan on gün, yeni düzenlemeyle on saniyeye indirilmiştir ve kralın önünde öksürmek, hapşırma, hıçkırma, bayılmak veya düşmek on yıl hapis cezasını gerektiren fiiller olarak sayılmıştır. Ancak bu kanun yayımlandıktan sonra adeta bir devrim meydana gelmiş ve vatandaşlar krala başkaldırarak, “Neyin yapılamayacak olduğunu emretmek hukuk yapmak değildir; bu hukuk yapmamaktır, uyulamayacak bir emir, karışıklık, korku ve kaostan başka bir şeye hizmet etmez.” notunu iletmışler ve böylece bu kanun da yürürlükten kaldırılmıştır. Daha sonra kralın uzmanları bir başka kanun üzerinde çalışmaya başlamıştır. Bu yeni kanun diğerlerinden farklı olarak *açık, tutarlı* ve tebaanın yapabileceklerinin ötesinde başka bir şey talep etmeyen biçimde yazılmıştır. Bu yeni kanun her sokakta dağıtılmıştır ancak bu kanun yapılana kadar o kadar uzun süre gözden geçirilmiştir ki, zaman içinde ülkede birçok değişiklik meydana gelmiş ve bu nedenle bu kanunda neredeyse *her gün başka bir değişiklik* yapılması gerekmiştir. Bu yeni durumla birlikte tebaadan yine tepkiler gelmiş ve sokaklarda “Her gün değişen bir hukuk hiç hukuk olmamasından da kötüdür.” yazıları dağıtılmaya başlanmıştır. Ardından kral, yasama sürecindeki tüm bu başarısızlığı uzmanlarına yıkılmış ve yargı yetkisini yine kendisinde topladığını söyleyerek kanunun uygulanmasını doğrudan kontrol etmek ve yönetmek istemiştir. Ancak bir süre sonra anlaşılmıştır ki, kralın verdiği kararlarla kanun arasında bir bağ kalmamıştır. Bunun üzerine artık dayanamayan tebaa kralı tahttan

⁷⁹ Fuller, s. 34-36.

indirme hazırlıklarını yapmaya başlamış ancak bu sırada Kral Rex ölmüştür⁸⁰.

Fuller kralın yasa yapmaya çalışması örneğinden yola çıkarak yasamanın iç ahlakını oluşturan sekiz ilkeyi temellendirmiştir. Bu ilkeler şunlardır:

*1.Kurallar genel olmalıdır; 2.Kurallar yayımlanmış olmalıdır; 3.Kurallar geçmişe yürür olmamalıdır; 4.Kurallar anlaşılır olmalıdır; 5.Kurallar çelişmemelidir; 6.Kurallar etkilenen tarafların elinden gelenin ötesini talep etmemelidir; 7.Kurallar sıklıkla değişmemelidir (süreklilik); 8. Yetkililerin eylemi ve yayımlanmış kurallar arasında uyum olmalıdır*⁸¹.

Fuller'a göre, söz konusu ilkeleri yerine getiremeyen yasalar, bir hukuk sistemi olma özelliğine sahip dahi olmaz⁸². Fuller'in hukukun iç ahlakı olarak adlandırdığı bu sekiz ilke, öngörülebilir bir yaşam sağlayarak insanın yapısal potansiyelini geliştiren, bireyi kaostan uzak tutan ve özerkliğine saygı gösteren bir hukuk sistemi kurmaya hizmet etmektedir⁸³. Öte yandan Fuller aslında verdiği örnekte, geleceğe yönelik ve hayatı yönlendirmeyi amaçlayan genel ve düzenleyici bir kural koymanın zorluğunu da okuyucuya göstermektedir. Fuller'ın başarısız kral örneği, bir 'yasanın' ne olduğu, ne olması ve ne olmaması gerektiği ve nasıl yapılmaması gerektiği üzerine düşünmeye sevk ederken, aslında yasama faaliyetinin *büyük bir ciddiyet ve ihtimamla*⁸⁴ ele alınması gereken bir süreç olduğunu da hatırlatmaktadır.

Waldron, yasanın yapıldığı koşulların, yasanın doğasını şekillendirdiğini ve milletvekillerinin seçimine atıfta bulunan demokratik ilkenin, yasama yetkisini açıklamakta yetersiz kaldığını savunmaktadır⁸⁵. Yasamanın otoritesi, yasa koyucuların kendi aralarındaki ilişkilerine dayanmaktadır. Şöyle ki, müzakereci bir süreçten yoksun bir yasama, yasanın otoritesini de

⁸⁰ Fuller, s. 36-39; Akı, s. 10-13.

⁸¹ Fuller, s. 39; Akı, s. 5.

⁸² Fuller, s. 39; Akı, s. 14.

⁸³ Akı, s. 30-31.

⁸⁴ İhtimam kavramı, ihtimam etiği teorisyenlerinin irdelediği gibi çok farklı anlamlarda kullanılabilir. Burada yasama faaliyetinin, 'sorumluluk' ile birlikte değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekilmek istenmiştir. İhtimam etiği teorisyenleri, ihtimam kavramının bileşenlerini tartışırken, ihtimam gösterilecek kişiden çok ilişkinin kendisine odaklanan ilişkisellik, sorumluluk, kaygı duymak, dertlenerek ilgilenmek ve ilgi alaka gösterilmesi gibi çok farklı açılımlar yapmaktadır. Bkz. Karacan, Olcay: İhtimam Etiği Teorisinden Hareketle Hukuk Eğitiminin Değerlendirilmesi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 41-47, 148.

⁸⁵ Waldron, s. 663-664.

sarsacaktır⁸⁶. Waldron'a göre müzakereci süreçlerden yoksun bir yasama organı, "tüm toplum adına kolektif olarak hareket etme iddiasında olan, ancak önlerindeki belirli sözcük formlarına atıfta bulunmaları dışında, kolektif bir organ olarak, tam olarak neye karar verdiklerinden asla emin olamayan farklı bireylerden oluşan büyük bir topluluktur⁸⁷." Waldron, bu anlamda yasama organını demokratik bir platform olarak ele almaktadır⁸⁸.

Sunstein, anayasalcılığı açıklarken, 'salt tercih yasağından (the ban on naked preferences)' söz etmektedir. Anayasalarda yer alan her ifade, farklı tarihi süreçlere sahip ve farklı toplumsal sorunlara yönelik olarak yazılmış olsalar da hepsinin ortak bir düşmanı bulunmaktadır. Bu düşman, yalnızca istediklerini elde etmeye yönelik çığ bir siyasi güce sahip olmalarından ötürü tüm kaynakların ve olanakların belli bir gruba dağıtılması olarak ifade edilen 'salt tercihlerdir'. Salt tercih yasağı, devletin, özel çıkarları sağlamak için yapılan baskıları dikkate almaması anlamına gelmektedir. Bu açıdan siyasi süreç, verili birtakım çıkarların uzlaştırılması değil, kamu yararına yönelik bir müzakereci ürün olmalıdır⁸⁹. Dolayısıyla, "belirli bir grubun, aradığı faydaları elde etmek için siyasi gücü bir araya getirebilmiş olması" hususu, siyasi bir birlik için yeterli değildir⁹⁰. Salt tercih yasağı, yasa koyucuların motivasyonuna odaklanarak, temsil kavramına belli bir açıdan yaklaşmaktadır. Buna göre yasa koyucuların görevi, özel çıkar ve baskılara arkalarını dönerek, müzakere ve tartışma aracılığıyla belirli değerleri seçmek ve bu şekilde kamu yararı hakkında müzakere edilmiş bir yasama faaliyeti ortaya çıkartmaktır⁹¹. Bu açıdan salt çıkar yasağı, temsili demokrasilerde yasama organının meşruiyetini salt tercihlere dayanarak açıklamaya çalışmanın ötesinde, yasama organının demokrasiyi gerçekten ortaya çıkartabilecek bir biçimde işlemini ifade etmektedir. Ancak yasamanın araçsallaştırılması, hem salt tercih yasağına aykırı bir siyasal sistemi, hem de iç ahlaktan yoksun bir hukuk sistemini ortaya çıkartmaktadır.

A. Yasama Faaliyetinin Araçsallaştırılmasının Bir Yöntemi: Torba Yasa Örneği

Araçsallaştırılmış yasama faaliyeti vergilendirme, sosyal güvenlik, iç güvenlik, sağlık, eğitim, çalışma ilişkileri, kültür varlıkları ve tabiatı koruma

⁸⁶ Waldron, s. 663-664.

⁸⁷ Waldron, s. 654.

⁸⁸ Ergül, "Türkiye'de Yasama Siyasetinin...".

⁸⁹ Sunstein, Cass R.: The Partial Constitution, Harvard University Press, Cambridge 1993, s. 25-26.

⁹⁰ Gribnau, "Legislative Instrumentalism...", s. 101.

⁹¹ Sunstein, s. 26.

alanı gibi, daha çok ekonomik ve sosyal haklar alanlarında söz konusu olmaktadır. Bu alanlar aynı zamanda kalkınma planlarında da öncelikle ele alınan alanlardandır. Yasamanın araçsallaştırılması, belli bir kanunun yürürlüğe girdikten sonra kısa süreler içinde yüzlerce varan sayıda değiştirilmesiyle ortaya çıkabileceği gibi hızlı yasama sürecinin bir ürünü olan paket ya da torba yasa biçiminde de ortaya çıkabilir. Örneğin 2006 yılında yürürlüğe giren Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu⁹², yürürlüğe girdiği yıldan itibaren her yıl değişikliğe uğramıştır; 1983 yılında yürürlüğe giren Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu⁹³, 2004 yılına kadar birkaç defa değişikliğe uğrasa da, 2004 yılının ardından neredeyse her yıl değişikliğe uğramıştır; 1961 yılında yürürlüğe giren Gelir Vergisi Kanunu⁹⁴, hemen ilk olarak 1963 yılında değişikliğe uğramış ve ardından yine neredeyse her yıl değişikliğe uğramıştır; 2002 yılında yürürlüğe giren Kamu İhale Kanunu⁹⁵, yürürlüğe girdiği yıl olan 2002 yılında değişikliğe uğrayarak ardından neredeyse her yıl değişikliğe uğramıştır. Bu şekilde yasaların yürürlüğe girdikten sonra kısa süreler içinde ve devamlı olarak değişikliğe uğraması, yasanın düzenlemeyi ve aslında korumayı amaç edindiği hak ve özgürlük alanını anlamsızlaştırma tehlikesini barındırmaktadır.

Hemen ilk başta belirtelim ki, torba yasama tekniği yalnızca Türkiye'ye özgü bir düzenleme biçimi değildir ve başka ülkelerde de kullanılmaktadır⁹⁶. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde de *omnibus legislation*⁹⁷ olarak adlandırılan ve genel bir yasa paketi içinde birbiriyle ilişkili olmayan, genellikle karmaşık, uzun ve sosyal politikalarda esaslı değişiklikler yapan yasalar bulunmaktadır⁹⁸. Yasama organı üyeleri çoğu zaman, bu türden yasaları, 'ya hep ya hiç' mantığıyla hareket ederek, içindeki detaylara vakıf olmadan onaylamak durumunda kalmaktadırlar⁹⁹. Öte yandan omnibus yasaları Amerikan siyasi sisteminde kullanışlı bir pazarlık aracı olarak da ele alınmaktadır. Amerikan hukukunda omnibus yasalarına yönelik bir tanım-

⁹² Kanun No. 5510, R.G. Tarih-Sayı: 16.6.2006-26200.

⁹³ Kanun No. 2863, R.G. Tarih-Sayı: 23.07.1983-18113.

⁹⁴ Kanun No.193, R.G. Tarih-Sayı: 06.01.1961-10700.

⁹⁵ Kanunun No. 4734, R.G. Tarih-Sayı: 22.1.2002-24648. Kamu İhale Kanunu yürürlüğe girdikten sonra neredeyse iki yüze yakın değişikliğe uğramıştır. Bu durum yasama sürecinde çıkar gruplarının etkisini de ortaya koymaktadır.

⁹⁶ Yüksel, s. 170.

⁹⁷ Omnibus, içinde çok sayıda yolcu taşıyan büyük otobüslere verilen isimdir.

⁹⁸ Krutz, Glen S.: "Tactical Maneuvering on Omnibus Bills in Congress", American Journal of Political Science, Vol. 45, No. 1, 2001, s. 211.

⁹⁹ Krutz, s. 210.

lama çalışması yapan Krutz'a göre, omnibüs yasalarında sosyal ve ekonomik politika alanlarına yönelik yasalarla ilgili kapsamlı hükümler yer almaktadır. Bu yasalar mevcut siyasi partilerin, parti lider ve üyelerinin bulunduğu Kongre'nin (yasama organı) ve kendi siyasi ajandası olan Başkanın (yürütme organı), yeniden seçilebilmek için kendilerini seçen seçmenlere yönelik olarak vadettikleri politikaları hayata geçirmelerine yarayan bir pazarlık aracıdır¹⁰⁰. Şöyle ki, omnibüs yasalarına genellikle muhalefetten onay almayacak türden yasal değişiklikler dahil edilmekte ve böylelikle her iki taraf da müzakerelerle ve pazarlık yaparak kendi seçmenlerini etkilemeye yönelik mevzuat değişikliklerini ilgili yasaya dahil edebilmektedirler¹⁰¹. Bununla birlikte bu yasalarda genellikle Başkan'ın da veto etme olasılığının yüksek olduğu değişiklikler yer almakta ve bu yasalar, Kongre ve Başkan arasında da bir pazarlık aracı olarak kullanılmaktadır. Nihayetinde Başkan da halk seçimiyle görevine geldiği için demokratik meşruluğu olan bir kişi olarak kendi seçmenine yönelik siyasetini hayata geçirmeye çabalamaktadır ve bu doğrultuda, ekonomik ve sosyal politikalar alanında kendi istediği değişikliklerin omnibüs yasasında yer alması yönünde Kongre'yle bir pazarlığa girebilmektedir¹⁰². Böylece Kongre, Başkan'ın veto etmeyeceği hükümleri, Başkan'ın veto edebileceği hükümlerin yanına ekleyerek omnibüs yasalar hazırlamakta ve aslında Başkan'ın veto yetkisini kullanmasının da önüne geçmeye çalışmaktadır¹⁰³.

Yukarıda da değinildiği gibi Amerikan siyasal sistemi pragmatisttir ve hukuka araçsal bir biçimde yaklaşmaktadır. Amerikan pragmatist araçsalcılarının çoğu, hem değerlerin hem de kuralların ve kuralların amaçlarının, hakim istek ve çıkarlardan kaynaklanması gerektiğini savunmaktadır¹⁰⁴. Bu şekilde bir araçsalcılık ise hukuku, otoriter birtakım kurallar olarak değil, sosyal gelişimin pragmatik bir aracı olarak görmektedir¹⁰⁵. Ancak Amerikan siyasal sisteminin temelinde ifade özgürlüğüyle sıkı bir biçimde korunan, *fikirlerin özgür pazarı* yaklaşımı bulunmaktadır. Bununla birlikte ABD, *common law*¹⁰⁶ temelli bir hukuk sistemine sahip federal bir devlettir. Böyle

¹⁰⁰ Krutz, s. 211-212.

¹⁰¹ Krutz, s. 211-212.

¹⁰² Krutz, s. 211-212.

¹⁰³ Yüksel, s. 171.

¹⁰⁴ Gribnau, "Legislative Instrumentalism...", s. 94.

¹⁰⁵ Gribnau, "Legislative Instrumentalism...", s. 94.

¹⁰⁶ Common law, ortak hukuk anlamına gelmektedir. Common law hukuk sistemleri, mahkemeler tarafından uyuşmazlıkları çözerken geliştirdikleri yazılı olmayan hukuk ilkele-

bir sistem içinde yasama işlevine pragmatist ve araçsalcı yaklaşım, sistemin kendi içinde yer alan frenleme mekanizmaları ve etkin demokratik süreçlerin de yardımıyla, otoriter bir devlet modeline yol açmamaktadır.

Türkiye’de ise torba yasa olgusu neredeyse olağan bir yasama süreci haline gelmiştir¹⁰⁷. Türk hukuk literatüründe, aynı anda birden çok yasada değişiklik meydana getiren yasalar için torba yasanın yanı sıra paket yasa kavramı da kullanılmakta, ancak bunlar arasında bir nitelik farkının olduğundan söz edilmektedir. Bakırcı’ya göre paket yasalar, torba yasalardan farklı olarak, aynı konuya ve amaca yönelik ve farklı yasalarda değişiklik meydana getirmelerine rağmen, maddeleri arasında konu ve amaç bakımından ilişki olan yasalardır; buna karşılık torba yasalar ise, içinde birbiriyle ilgisi bulunmayan konu ve alanlarda, farklı politika alanlarına yönelik yasalarda değişiklik meydana getiren maddeler içeren ve bir sistemden yoksun olan yasalardır¹⁰⁸. Paket yasalar daha çok 2000’li yıllara kadar belli sosyal ve ekonomik hedefleri gerçekleştirmek -ve kalkınma hedeflerini hayata geçirmek- için kullanılmış ve diğer yasalara oranı %2-3’ü geçmemiştir. 2000’li yıllarla birlikte de Avrupa Birliği’ne (AB) uyum sürecinde Kopenhag Kriterlerini yerine getirmesi için Türkiye’ye AB tarafından öngörülen süreye riayet etmek amacıyla hızlı bir yasama metodu olarak kullanılmıştır¹⁰⁹.

Paket yasa metodu, 2000’li yıllarla birlikte giderek yaygınlaşmaya başlayınca, bu sefer konu ve amaç birliği sınırlaması olmaksızın “çeşitli veya bazı kanunlarda değişiklik yapılması hakkında kanun” adı altında yasalar da çıkartılmaya başlanmıştır¹¹⁰. Bu türden yasalar torba yasa olarak adlandırılmakta ve oluşumunda, yasama organının esas müzakere kısmını oluşturan ihtisas komisyonları aşaması dışlanmaktadır¹¹¹. Hatta İba’ya göre torba yasaların çoğu, mali hükümler de içerdiğinden genellikle bütçe komisyonuna gönderilmekte ve yasanın ilgili olduğu ihtisas komisyonlarının görüşü alınmadan yasalaşmaktadır¹¹². Öte yandan, torba yasaların komisyon aşamasında yeni madde ihdası da sıklıkla yapılmakta ve yasanın içerdiği madde sayısı arttırılmakta; hatta özellikle kamuoyunun belli kesiminin gözünden bir süre

rinin bağlayıcı olduğu hukuk sistemlerine verilen isimdir. Kanada, ABD, Yeni Zelanda, Birleşik Krallık, Hindistan, Hong Kong’da uygulanmaktadır.

¹⁰⁷ **Bakırcı**, “Yasama Sürecinin Hızlandırılması...”, s. 23; **Yüksel**, s. 170.

¹⁰⁸ **Bakırcı**, “Yasama Sürecinin Hızlandırılması...”, s. 24-25; **Yüksel**, s. 170.

¹⁰⁹ **Bakırcı**, “Yasama Sürecinin Hızlandırılması...”, s. 26-27.

¹¹⁰ **Yüksel**, s. 170.

¹¹¹ **İba**, s. 199.

¹¹² **İba**, s. 199, **Yüksel**, s. 174.

kaçırılmak istenen ve ilk başta yasaya eklenmeyen hükümler de bu aşamada hızlıca eklenebilmektedir¹¹³. Bu türden yasalarda hem kamuoyundaki farklı görüşler arasında sağlıklı bir diyalog hem de hukuk uygulayıcılarının yasayı yorumlarken kullanacakları madde gerekçeleri çoğu zaman eksik olmaktadır¹¹⁴. Ayrıca torba yasalarla kimi zaman genellikle yoksun, “kişiye veya duruma özel” düzenleme yapıldığı da görülmektedir¹¹⁵. Yüksel, Anayasa Mahkemesi’nin 1990’lı yıllarla birlikte, kanun hükmünde kararname (KHK) çıkartma sürecindeki yetki kanunlarını oldukça sıkı bir biçimde denetleyerek, yürütmenin düzenleme olanağını daraltmasının, özellikle tek parti dönemlerinde yürütme organını torba yasa yapmaya yönlendirdiğini belirtmektedir¹¹⁶. Bir başka ifadeyle yargı organının yürütmeyi sınırlama çabası sonucunda yürütme, KHK yolu daha zor hale geldiğinden yasama çoğunluğunu elinde bulundurduğu zamanlarda, yasamanın araçsallaştırılmasına yönelmiştir. Görüldüğü gibi Türkiye’de torba yasalar, -ABD’den farklı olarak iktidar ve muhalefet arasında karşılıklı ödün vermeye yönelik siyasi bir araç olarak kullanılmamaktadır¹¹⁷. Bu durum Fuller’ın deyimiyle aslında bir ‘sistem olmayan’ hukuk sistemi ortaya çıkartmaktadır¹¹⁸.

B. Yargının Araçsallaştırılmış Yasama Faaliyeti Karşısındaki Tutumu

Yasamanın araçsallaştırılması, müzakereye dayalı olmayan bir siyasal sisteme yol açtığı için yargı organları, -çoğu zaman da yüksek mahkemeler-, kamusal politikaların üretilmesi bakımından bir rol üstlenmek zorunda kalmaktadır. Yargı erkinin bir siyasal sistemdeki meşruluğu, ilgili siyasal sistemdeki hukuk yaklaşımıyla doğrudan bağlantılıdır. Şöyle ki, hukuku ‘egemenin emri’ olarak ele alan bir yaklaşım ya da hukuku belli ilke ve değerlere atıf yaparak ele alan bir yaklaşım ya da hukuku uygulamaya dayanarak ele alan bir yaklaşım, yargının sistemdeki konumuna yönelik farklı değerlendirmelere yol açar¹¹⁹. Bununla birlikte bir hukuk sisteminde yargıcın ‘yorum-

¹¹³ İba, s. 199-200.

¹¹⁴ İba, s. 200.

¹¹⁵ Ergül, “Türkiye’de Yasama Siyasetinin...”.

¹¹⁶ Yüksel, s. 178-179.

¹¹⁷ Yüksel, s. 174.

¹¹⁸ Örneğin, bir örnekte, bir torba kanunla 76 farklı kanunda konularına ve birbirleriyle ilgilerine bakılmaksızın değişiklik yapılmıştır; bu değişiklikler çoğunlukla ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin değişiklikleri içermektedir. Bkz. Yüksel, s. 170-171.

¹¹⁹ Örneğin dava temelli bir hukuk sistemine sahip ABD’de ‘public law litigation’ olarak adlandırılan davalardaki kararlar, devletin ekonomik ve sosyal politikalarına yön ver-

lama faaliyetinin' sahip olduğu anlam da önem taşımaktadır. Örneğin Türk hukuk sisteminde en tartışmalı hususlardan birisi yargısal aktivizmdir. Çünkü hukuk sistemimizde yargı yerlerinin idarenin ya da yasa koyucunun yerine geçecek biçimde karar veremeyecekleri kabul edilmiştir¹²⁰. Özellikle Anayasa Mahkemesi, ekonomik, sosyal ve kültürel haklarla ilgili yasalar hakkında gerçekleştirmiş olduğu norm denetimi kararlarında, kendi iradesini yasama organının iradesinin yerine geçirecek biçimde karar verdiğinde yargısal aktivizm eleştirileriyle karşılaşmaktadır¹²¹.

Siyasal sistemlerin işleyişinde, seçilmiş kişilerden oluşan parlamentolar tarafından yapılan yasaların, atanmış kişilerden oluşan mahkeme üyeleri tarafından denetlenmesi ve iptal edilmesinin ortaya çıkarttığı, anayasa mahkemelerinin demokratik meşruluğuna ilişkin temel bir tartışma bulunmaktadır¹²². Bu tartışmadaki temel soru, mahkemelerin bir yandan siyasi sistemin anayasal düzenini korumayı amaçlarken bir yandan da demokrasinin işlemesine engel teşkil etmemeyi nasıl başaracakları yönündedir. Çok farklı biçimlerde yanıtlanan bu soruyu yanıtlamaktan şimdilik kaçınmakla birlikte, anayasa mahkemelerinin yasaları denetleyebilmesinin 'anayasal demokrasi'

mekte ve geleceğe yönelik etki doğurmaktadır. ABD'deki devlet okullarının finansal kaynağı, okulların yer aldığı belediye sınırları içinde kalan mülk vergilerine dayandığından, devlet okulları arasında imkanlar bakımından ciddi eşitsizlikler bulunmaktadır. Eğitimle ilgili düzenlemeler âdem-i merkezi bir yapıdadır ve yerel eşitsizliklerle ırka dayalı ayrımcı yaklaşım, çoğu zaman yerel parlamentoların yasama faaliyetine yansımaktadır. Öte yandan ABD Anayasası'nda eğitim hakkı korunmadığından, Federal Yüksek Mahkeme önüne gelen eğitim hakkı talepli davalarda, eğitim hakkının anayasal bir hak olmadığını belirtmektedir. Bu nedenle, eğitim alanındaki eşitsizlik ve ayrımcılık konulu her mesele ve özellikle eyaletlerde eğitimin finansmanı ilişkin politikalar, yargı organı aracılığıyla yönlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu konu hakkında bir inceleme için bkz. **Lukemeyer**, Anna: Courts as Policymakers, School Finance Reform Litigation, LFB Scholarly Publishing LLC., New York 2003. Öte yandan ABD'de çoğu eyalette yargı erkini oluşturan yargıçlar halk tarafından demokratik seçimle göreve gelmektedir.

¹²⁰ Bu hususta Anayasa'da açık hüküm bulunmaktadır. Anayasa madde 125 ve madde 153.

¹²¹ **Hakyemez**, Yusuf Şevki: Hukuk ve Siyaset Ekseninde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve İnsan Hakları Anlayışı, Yetkin Yayınları, Ankara 2009, s. 25-26, 28; **Özbudun**, Ergun: "Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve Siyasal Elitlerin Tepkisi", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 62, Sayı 3, 2007, s. 259-260.

¹²² **Yancı Özalp**, Nihan: Türkiye'de Aktivizm ve Kendi Kendini Sınırlandırma Çerçevesinde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Yorumu, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2018, s. 57, 222 vd, 286; **Özbudun**, Türk Anayasa Hukuku, s. 9; **Özden**, Yekta Güngör: "Anayasa Mahkemesi Kanun Koyucu Gibi Hareketle, Yeni Bir Uygulamaya Yol Açacak Biçimde Hüküm Tesis Edemez Kuralına Nasıl Gelindi? Bu Kural Nedir, Ne Değildir?", Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt 2, 1985, s. 43.

yaklaşımıyla¹²³ birlikte bir anlam ifade ettiğini belirtmekle yetinelim. Anayasal demokrasi, azınlığın çoğunluk görüşüne karşı korunmasını amaçlayan, ulusal iradenin yalnızca yasama çoğunluğuna bağlı olmadığı, insan hak ve özgürlüklerinin korunmasının güvence altına alındığı bir demokrasi anlayışıdır¹²⁴. Öte yandan temsili demokrasilerde ulusa ait olan egemenliğin kullanılmasına yönelik yetkiler, aralarında bir üstünlük sıralaması olmaksızın yasama, yürütme ve yargı organları arasında paylaştırılmıştır¹²⁵. Bu nedenle yukarıda belirtilen anayasa yargısının demokratik meşruluğuna ilişkin soru, yerini *aktivist* bir tutum sergileyen anayasa mahkemelerinin *kararlarının meşruluğu* sorusuna bırakmıştır¹²⁶.

¹²³ Anayasal demokrasi kavramı 1970'li yıllarda Avrupa ülkeleri ve ABD'de, kendilerini halk demokrasisi olarak nitelendiren sosyalist ülkelere karşı Batı demokrasisinin farklılığını vurgulamak için kullanılmıştır. **Yancı Özalp**, s. 15. Yekta Güngör Özden bu türden bir demokrasi anlayışını klasik demokrasi yaklaşımından ayırarak 'modern demokrasi' kavramını kullanmaktadır. **Özden**, s. 44-45. Kaboğlu, yönetilenlerin, yönetenleri sürekli ve etkili bir biçimde denetleyebilmesinin demokrasisinin ölçütü olduğunu belirterek, anayasa mahkemelerinin bu denetimi gerçekleştiren organlar olarak demokratik rejimin korunmasına önemli bir katkı yaptığını belirtmektedir. **Kaboğlu**, İbrahim Ö.: Anayasa Yargısı-Avrupa Modeli ve Türkiye, 4. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara, Ekim 2007, s. 242-243.

¹²⁴ **Özden**, s. 44. Benzer doğrultuda Bakırcı da 'anayasanın üstünlüğü ilkesiyle' bu sorunun aşıldığını savunmaktadır. Anayasaların insan haklarını güvence altına alan belgeler olarak, diğer bütün hukuk normlarından üstün olmalarının hukuki bir karşılığının olabilmesi için anayasa mahkemeleri, demokratik meşruiyeti olan parlamentoların yaptığı yasaları, anayasaya aykırı oldukları gerekçesiyle iptal edebilecektir. Bkz. **Bakırcı**, Fahri: "Anayasa Mahkemesinin Eylemli İchtüzük Kuralına İlişkin İctihat Değişikliğinin Gerekçesi Üzerine", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 112, 2014, s. 293.

¹²⁵ Bu hususu Anayasa'nın 6., 7., 8. ve 9. maddeleri açıkça ifade etmektedir. Bununla birlikte siyasal sistemlerde egemenlik ve egemenliğin kullanımının farklı organlar arasında bölünmüş parçacıklarının birbirinden farkını ifade etmek için Latince isimleriyle *auctoritas* ve *potestas* kavramları kullanılmaktadır. Bu kavramların anlamı ve kullanımını literatürde değişkenlik göstermiştir. Tartışmalar ve farklı anlamlar hakkında bkz. **Agamben**, Giorgio: State of Exception (Çev.: Kevin Attel), The University of Chicago Press, Chicago, 2015, s. 74-88. Auctoritas kavramı, eylem açısından bağlayıcı kurallar koyan nihai ve üstün iktidarı ifade etmek için ilk olarak Roma siyasal sisteminde kullanılmıştır. Auctoritas iktidarın ilkesiyken potestas iktidarın kullanış biçimidir. Buradaki önemli nokta auctoritas'ın bölünemez olmasıyken potestas'ın bölünebilir olmasıdır. Bu iki kavram Orta Çağ'da Papa I. Gelasius tarafından imparatorun iktidarını Kilise'ye tabi kılmak için geliştirdiği iki-kılıç kuramını açıklamak için de kullanılmıştır. Gelasius öğretisinde auctoritas'ın tam olarak gerçekleştirilmesi için tek adamda toplanması ve bölünmemesi gerekmektedir. Bunun için auctoritas Kilise'nin olmuştur. Buna karşılık bölünebilir olan potestas ise imparatorun olmuştur. **Ağaoğulları**, Mehmet Ali/**Köker**, Levent: İmparatorluktan Tanrı Devletine, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Kasım 1991, s. 143-144. Benzer şekilde temsili demokrasilerde millet bölünmez olan auctoritas'ın sahibiyken, yasama, yürütme ve yargı potestas'a karşılık gelmektedir.

¹²⁶ **Yancı Özalp**, s. 9.

Mahkeme kararları bir yargılama faaliyeti sonunda ulaşılan bağlayıcı ve emredici -otoriteye sahip- tespitlerdir. Yargılama faaliyeti yürürlükteki hukukun yorumlamasına dayandığından, burada yargı organının bir yorumlama yeteneğine sahip olduğu açıktır. Yorumlama faaliyetinin ise, -hangi yorum yöntemi kullanılırsa kullanılsın-, özünde bir takdir yetkisi bulunmaktadır. Takdir yetkisinin olmadığı bir yorumlama faaliyeti, zaten yorumlama anlamına gelmemektedir¹²⁷. Barak'a göre, her yargıcın aslında hukukun yorumlanması bakımından bir takdir yetkisi bulunmaktadır. Bir yargıç aynı zamanda yorumlama faaliyeti gerçekleştirdiğinde yasa ve yaşam arasında bir köprü de inşa etmiş olmaktadır¹²⁸. Yargıçların sahip olduğu hukuku yorumlama *otoriteleri* ise onların *epistemolojik yeteneğinden* kaynaklanmaktadır¹²⁹. Bu nedenle yargı organları, tıpkı yürütme gibi, yasama organının yasama faaliyetinde bir 'ortak'tır¹³⁰. Yasama organının yaptığı yasalar, yargı organının yorumlaması olmadan uygulanamaz; bu nedenle yargı organları hukuku oluşturma sürecinin bir ortağıdır. Ancak demokratik bir sistemde, yasanın amacını belirlemek konusunda yetkili olan yasama organı asli ortakken, yargı organı daha az rolü olan tali bir ortaktır¹³¹. Yargının bu süreçteki görevi, yasaların amacını açıklamaktansa, anayasal düzenin temelini oluşturan ilke ve değerlerin sözcülüğünü yaparak hukukun üstünlüğünü korumak; bir başka ifadeyle aktivist, ancak ölçülü bir tutum izlemektir¹³². Bu durumda demokratik süreçlerle oluşturulmuş yasaların yargı tarafından iptal edilmesi, ancak 'kötü yasama' söz konusu ise savunulabilir¹³³.

¹²⁷ **Barak**, Aharon: *The Judge in a Democracy*, Princeton University Press, Princeton 2006, s. 146.

¹²⁸ **Barak**, s. 149.

¹²⁹ **Gaus**, Gerald: *Justificatory Liberalism: An Essay on Epistemology and Political Theory*, Oxford University Press, New York 1996, s. 276. Gaus'a göre burada yargıçların sahip olduğu epistemolojik yetenek, yargıçların felsefi yönü kuvvetli olan ve değer yargıları arasında adil bir denge kurma konusunda derinleşmiş bir hukuk eğitimi aldıkları varsayımına dayanmaktadır. **Gaus**, s. 276.

¹³⁰ **Barak**, s. 17; **Gribnau**, "Legislative Instrumentalism...", s. 102.

¹³¹ **Gribnau**, "Legislative Instrumentalism...", s. 102.

¹³² **Gribnau**, "Legislative Instrumentalism...", s. 102-104. Anayasal demokrasi, demokratik sistemlerde kurumların da anayasaya uygun davranmasını gerektirir. Bu nedenle parlamentoların da anayasaya uygun karar alması gerekmektedir. İnsan hak ve özgürlüklerinin korunması anayasa yargısının en önemli meşruluk temelidir. **Yancı Özalp**, s. 24.

¹³³ **Gribnau**, "Legislative Instrumentalism...", s. 103. Öte yandan "kötü yasama" olgusu, "baskı yönetimlerinin kurulması ya da anayasal düzene aykırı yasaların yapılması" olarak da değerlendirilebilir. Kaboğlu, anayasa mahkemelerinin meşruiyetini tartışırken, anayasa mahkemeleriyle parlamento ve hükümet arasındaki 'mekân farklılaşması' tezine

Türkiye’de yukarıda da açıklandığı gibi çoğu zaman araçsallaştırılmış yasama faaliyetiyle ortaya çıkan bir ‘kötü yasama’ süreci söz konusudur. Öte yandan Anayasa’nın 148. maddesi, yasaların şekil bakımından denetimini de yalnızca son oylamayla sınırlı tutmuştur. Her ne kadar Anayasa Mahkemesi kimi kararlarında, yasaların kabul edilme sürecindeki usulsüzlükleri ‘eylemli içtüzük değişikliği’ olarak ele alarak, esas yönünden iptal kararı verdiyse de bu yöndeki içtihadı çelişkilidir¹³⁴. Dolayısıyla yasama organının müzakereci bir demokratik modeli uygulaması yine yasama organının inisiyatifine bırakılmıştır. Anayasa Mahkemesi, yasama sürecinde müzakereci bir demokrasiye erişilemediği zaman, özellikle özelleştirmeler, emeklilik ve sosyal güvenlik, eğitim, rektörlerin seçilmesi, hatta seçim sistemine yönelik olan kimi yasalar karşısında, politika üreten bir kurum görevini üstlenmek zorunda kalmış ve kimi zaman oldukça aktivist bir biçimde yasa koyucunun yerine geçtiği yönünde eleştirilmiş¹³⁵; kimi zaman da tam tersine, temel anayasal ilkelerin gerekliliklerine atf dahi yapmadan pasifist bir tutumla meseleyi ele almıştır¹³⁶. Öte yandan Anayasa Mahkemesi’nin her iki tutumu da -hem aktivizm hem pasifizm- yargının siyasallaşmasına neden olmaktadır¹³⁷. Çünkü demokratik süreçler içinde üretilemeyen politikalar nedeniyle Anayasa Mahkemesi bir muhalefet aracına dönüşmekte ve Mahkeme üyelerinin profiline göre¹³⁸ de kimi zaman aktivist, kimi zaman pasifist bir tutum sergileyerek, aslında siyasallaşmış olmaktadır¹³⁹.

atf yapmaktadır. Bunlardan parlamento ve hükümet ‘temsilciler mekânına’, anayasa mahkemeleri ise ‘yurttaş mekânına’ yakın kurumlardır. Halk sahip olduğu üstün iradesini, temsilcilerin iradesinin bir ürünü olan kanunlarda değil, anayasada açıklamaktadır. Bu nedenle temsili demokrasilerde temsilcilerin iradesi ikincildir ve geçerli olabilmesi için anayasada beliren halk iradesine saygılı olmak zorundadır. Halk, bu uygunluğun denetimini de iki seçim dönemi arasında anayasa mahkemeleri aracılığıyla gerçekleştirir. Böylece anayasa mahkemeleri, parlamentodaki “geçici” çoğunluğun anayasaya aykırı kanunlar çıkartarak baskı yönetimleri kurmasının önüne geçebilir. Bununla birlikte anayasa mahkemeleri her iki seçim dönemi arasında siyasal karar mercilerine giriş olanağı olmayan grupları koruyarak sistemin global temsilini arttırıp daha demokratik olmasını sağlayabilir. **Kaboğlu**, s. 239-241, 252-253. Aynı yönde bkz. **Yancı Özalp**, s. 25-26.

¹³⁴ **Bakırcı**, “Anayasa Mahkemesinin Eylemli...”, s. 294-295.

¹³⁵ **Hakyemez**, s. 63-180; **Özbudun**, “Türk Anayasa Mahkemesinin...”, s. 259.

¹³⁶ **Yancı Özalp**, s. 57, 222 vd, 286; **Özbudun**, Türk Anayasa Hukuku, s. 436.

¹³⁷ **Yancı Özalp**, s. 56.

¹³⁸ Siyasi iktidar, anayasa mahkemesini, üyelerinin seçimi ve işleyişine ilişkin yasalar yaparak etkileme yoluna gidebilir. Bu durum elbette yasama yetkisi bakımından doğaldır. Ancak örneğin Federal Almanya Cumhuriyeti’nde Anayasa Mahkemesi’ne yargıç seçimindeki siyasallaşma tartışmaları, Mahkeme’nin norm denetimini genişletmesi ve bu

Söz konusu hususları Türkiye’de ilköğretimin kesintisiz olarak yapılıp yapılmamasına yönelik mevzuat değişiklikleri ve konunun Anayasa Mahkemesi’nde tartışılma biçimi üzerinden örneklendirebiliriz. Türkiye’de eğitim sistemi, iktidar değiştikçe değişikliğe uğrayan ve araçsallaştırılmış yasamanın belirgin olarak görüldüğü en önemli alanlardan birisidir. 1997 yılında, “*İlköğretim ve Eğitim Kanunu, Milli Eğitim Temel Kanunu, Çıracılık ve Meslek Eğitimi Kanunu, Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun ile 24.3.1988 tarihli ve 3418 sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması ve Bazı Kâğıt ve İşlemlerden Eğitime Katkı Payı Alınması Hakkında Kanun*¹⁴⁰” ile ilköğretimi kesintisiz olarak 8 yıla çıkartan bir değişiklik öngörülmüştür. Bu değişikliğin gerekçesi aşağıdaki gibidir¹⁴¹;

“Toplumumuz, ülkemizin gerçekleri ve ihtiyaçları doğrultusunda gelişen ve değişen dünya şartlarına uygun çağdaş ve demokratik bir eğitim ortamı içinde çocuklarımızın yetiştirilmesini beklemektedir. Bu beklentinin 5 yıllık zorunlu eğitimle gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu nedenledir ki, zorunlu eğitimin kesintisiz 8 yıla çıkarılması kaçınılmaz hale gelmiştir... Çağımız, insanı ön plâna çıkararak, bilgi toplumlarının oluşturduğu yeni bir dünya düzenine açılmaktadır... bilgi toplumu olma yolunda ipi önde göğüsleyerek 21’inci yüzyılı karşılayanları, bugünkünden çok daha parlak bir gelecek beklemektedir. İlköğretimin kesintisiz sekiz yıla çıkarılmasıyla, bu konuda çok ciddi bir adım atılmış olacaktır...”

2012 yılında ise, ilköğretim ve ortaöğretimin 8 yıl kesintisiz yapılacağına ilişkin hükmü, *İlköğretim ve Eğitim Kanunu* metninden çıkartan,

nedenle siyasal açıdan önemli ve tartışmalı kararların artmasıyla bağlantılı olmuştur. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesi, parlamentonun yaptığı yasaları denetlerken ne kadar aktivist davranırsa, üyelerinin seçimi de o oranda siyasallaşacak ve kurumsal itibarı zedelenecektir. **Gören**, Zafer: “Anayasa Yargısı ve Yasama Türk ve Alman Hukukunda Anayasa Mahkemesi ve Parlamentonun Karşılıklı Etkileşimi”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt 13, 1996, s. 142. Aynı yönde Anayasa Mahkemesi’ne üye seçimi ve siyasallaşma ilişkisi hakkında bkz. **Yancı Özalp**, s. 81-86.

¹³⁹ Ergül, anayasa yargısında aktivizm ve pasifizm tutumlarının ve bu kavramlarının kullanılma biçimlerinin, siyasal atmosfere göre değiştiğini ve ‘aktivizm’ kavramının -ABD anayasa yargısını örnek vererek-, belli bir siyasal ideolojiyi içerdiğini belirtmektedir. **Ergül**, Ozan: “Berraklaştırılmayan Bir Kavram: ‘Yargısal Aktivizm’”. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 104, 2013, s. 39.

¹⁴⁰ Kanun No: 4306, R.G. Tarih-Sayı: 18.08.1997-23084.

¹⁴¹ Kanunun genel gerekçesi için bkz. TBMM, 20. dönem, 2. yasama yılı, tarih: 22.07.1997, 376 no’lu Komisyon raporu, s. 3 (www.tbmm.gov.tr). Kanun genel gerekçesi Anayasa Mahkemesi kararına da aynen alınmıştır. Bkz. *Anayasa Mahkemesi*, E.1997/62, K.1998/52, K.T.16.9.1998.

“İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”¹⁴² kabul edilmiştir. Eğitimin kesintisiz olmasını sonlandıran ve öğrencilerin henüz 10 yaşında oldukları ilkokul 4. sınıftan itibaren seçimlik dersler aracılığıyla meslek seçimine yönlendirilmeleri sonucunu doğuracak yeni yasanın¹⁴³ genel gerekçesinde mesleki eğitimin önemine vurgu yapılmıştır¹⁴⁴. Söz konusu düzenlemeyle ayrıca eğitime başlama yaşı 60 aya düşürülmüş ve ortaokul-lise düzeyinde okutulmak üzere İslam diniyle ilgili çeşitli dersler müfredata dahil edilmiştir.

Yukarıda verilen her iki kanun hakkında da dönemin muhalefet partisi millet vekilleri Anayasa Mahkemesi’nde iptal davası açmıştır. 1997 yılındaki değişiklik ile öngörülen zorunlu eğitimin 8 yıl kesintisiz olmasını öngören düzenlemeye karşı dönemin ana muhalefet partisi -Refah Partisi- TBMM grubu, ilgili yasanın hem şekil hem de esas yönünden Anayasa’ya aykırı olduğu iddiasıyla iptal davası açmıştır¹⁴⁵. 2012 yılındaki düzenleme hakkında da dönemin muhalefet partisi milletvekilleri -Cumhuriyet Halk Partisi- hem şekil¹⁴⁶, hem de esas yönünden anayasa aykırılık iddiasıyla Anayasa Mahkemesi’nde iki ayrı iptal davası açmışlar; ayrıca doğrudan bir şekil itirazı olmamakla birlikte, ilgili yasanın TBMM Plan ve Bütçe Komisyonunda görüşülmediği yönünden de Anayasa’ya aykırı olduğunu iddia etmişlerdir¹⁴⁷.

Anayasa Mahkemesi, her iki davada da şekil yönünden aykırılık iddialarını kabul etmemiş; ayrıca her iki davada da davalara konu olan düzenlemeleri Anayasa’nın eğitim hakkını düzenleyen 42. maddesine aykırı bulmamıştır. Her iki dönemde de ana muhalefet partilerinin, ilgili yasaların TBMM içindeki oluşum süreçleri hakkında Anayasa’ya aykırılık iddiasında bulunmaları ve Meclis içindeki süreçleri birer ‘eylemli içtüzük değişikliği’ olarak değerlendirmeleri, yasama sürecinin demokratik tartışmaya el vermediği yönünde düşündürücü olmaktadır¹⁴⁸.

¹⁴² Kanun No: 6287, R.G. Tarih-Sayı: 11.04.2012-28261. Bu kanun kamuoyunda 4+4+4 yasası olarak anılmaktadır.

¹⁴³ Kanun teklifi, 24. dönem, 2. yasama yılında görüşülmüştür; tüm sürece ilişkin bilgilere ve komisyon raporlarına erişim için bkz. <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss199.pdf> (22.12.2022).

¹⁴⁴ Bkz. <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss199.pdf> (22.12.2022).

¹⁴⁵ Anayasa Mahkemesi, E.1997/62, K.1998/52, K.T.16.9.1998.

¹⁴⁶ Anayasa Mahkemesi, E.2012/48, K.2012/75, K.T.24.05.2012.

¹⁴⁷ Anayasa Mahkemesi, E.2012/65, K.2012/128, K.T.20.09.2012.

¹⁴⁸ Örneğin 2012 tarihli yasadaki değişiklik, bir kanun tasarısı olarak değil, teklif biçiminde TBMM’ye sunulmuştur. Böylece, kanun tasarısı sürecindeki, önce bir çalışma taslağının

Anayasa Mahkemesi, 1997 yılındaki ilk davada, davanın eğitim hakkına yönelik esası hakkında, ana muhalefet partisinin 8 yıllık kesintisiz eğitimin Milli Eğitim Temel Kanunu'nda yer alan eğitimin “yönlendirme ilkesine uygun olmadığı” gerekçesini reddederek, zorunlu eğitimin kesintisiz olarak 8 yıla çıkartılmasını, “kişilerin bu alandaki haklardan daha fazla yararlanmalarına olanak sağlamak” olarak değerlendirmiş ve “bu durum, çağdaş gelişmelerle de uyum içindedir; ayrıca eğitimin süresinin ve niteliğinin yükseltilmesi insan haklarına saygının da gereğidir” ifadesini kullanarak, ilgili düzenlemeyi Anayasa'ya aykırı bulmamıştır.

Buna karşılık 2012 yılında ise, 4 + 4 + 4 olarak kesintili eğitim öngören yasa değişikliğinin eğitim hakkına aykırılığını değerlendirirken, ilgili düzenlemenin yer aldığı yasanın genel gerekçesindeki “öğrencilerin ilgi ve becerileri doğrultusunda erken yaşta yönlendirilmeleri” amacına atıf yaparak, dava konusu düzenlemeyi, eğitimin yönlendirme ilkesiyle uyum içinde olduğundan bahisle Anayasa'ya aykırı bulmamıştır. Öte yandan bu kararda Mahkeme, Anayasa'nın 42. maddesinde yer alan, ‘eğitimin çağdaş ve bilimsel olması’ ifadesinin, çocuğa verilecek eğitimin içeriği ve yönteminin, çocuğun yaşı ve gelişim düzeyiyle uyumlu olması anlamına geldiğini ifade ederek “içerik ve yönteminin çağdaş ve bilimsel esaslara uygun olarak belirlenmesi koşuluyla Anayasa'nın 42. maddesinde öngörülen zorunlu eğitimin hangi yaşta başlatılacağına takdirinin kanun koyucuya ait olduğunu” belirtmiştir.

Anayasa Mahkemesi, 1997 yılındaki ilk kararında da eğitimin kesintili ya da kesintisiz olması hususunun yasa koyucunun takdirinde olduğunu belirtmekle birlikte, yasa koyucunun amacının, ülkenin Anayasa'nın başlangıç kısmında belirtilen çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma azmiyle uyumlu olduğu yönünde bir yorum yaparak aslında 2012 yılındaki tutumuna oranla

oluşturulması, ardından bunun Başbakanlığa gelmesi ve Bakanlar Kurulu üyelerinin imzasına sunulması gibi aşamalardan geçmeden (**Bakırcı**, “Yasama Sürecinin Hızlandırılması...”, s. 29-34), dönemin iktidar partisinin birkaç milletvekili tarafından TBMM'ye sunulmuştur. Bu hususta TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 18, 86. Birleşim, 30 Mart 2012 Cuma, sayfa 65-66'daki tartışmalar incelenebilir. Öte yandan 1997 yılındaki yasa değişikliği ise, bir tasarı biçiminde sunulmasına rağmen, dönemin siyasi olayları gereği (kamuoyunda 28 Şubat süreci olarak bilinen) anti-demokratik bir nitelikte olduğu yönünden eleştirilerle karşılaşmıştır. Bu eleştiri ve süreç hakkında bkz. **Aydın**, Özgür: “Anayasal Düzen İçinde Simgesel İktidar Mücadelesi: 28 Şubat Süreci”, Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, 2019, s. 58-59. Bu tartışmalar için TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 33, 136. Birleşim, 15 Ağustos 1997'de yer alan kayıtlar incelenebilir.

daha aktivist davranmıştır. 2012 yılındaki kararında ise çağdaş uygarlık seviyesine dair herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Kırıt'a göre, 2012 yılındaki kararında Mahkeme, eğitime başlama yaşının küçüklüğü ve eğitim sisteminde yönlendirme ilkesinin olumsuz etkilerine ilişkin çeşitli üniversitelerin eğitim fakültelerinin kamuoyuyla paylaşmış olduğu bilimsel verileri dikkate almayarak siyasi bir tercihte bulunmuş; ayrıca müfredata yeni eklenen İslam dinine ilişkin seçmeli derslere ilişkin olarak laiklik ilkesi bakımından herhangi bir değerlendirme yapmamış ve oldukça pasif bir tutum sergilemiştir¹⁴⁹.

Kararlarda dikkati çeken bir diğer husus ise her iki davada da dönemin muhalefet partilerinin, ilgili mevzuat değişikliklerinin, dönemlerin kalkınma planlarına aykırılığını ileri sürmüş olmalarıdır. Ancak her iki davada da Anayasa Mahkemesi davaya konu yasal düzenlemelerin kalkınma planına uygun olması zorunluluğunun bulunmadığını ve yasa koyucunun değişen ihtiyaçlar karşısında plandan farklı düzenlemeler yapabileceğini kabul etmiştir.

SONUÇ

Ülkemizde kalkınma hedeflerini hızlı bir biçimde hayata geçirmek için başvurulmuş toplu ve hızlı yasama süreci, yasamanın araçsallaştırılmasıyla sonuçlanarak demokratik ideallerden ve demokrasinin müzakereci yönünden giderek uzaklaşmasına yol açmıştır. 1960'lı ve 1970'li yıllarda kalkınma planlarında belirtildiği gibi, kalkınma için yasaların hızlıca yapılması fikri, 1990'lı yılların sonu ve 2000'li yılların başında AB uyum süreciyle daha da pekişmiş ve paket yasalarla, yasamanın araçsallaştırılması devam etmiştir. 2000'li yıllardan günümüze değin ise, 'torba yasa' uygulaması yasama faaliyeti bakımından adeta kural haline gelmiş ve Fuller'ın belirttiği iç ahlakından yoksun bir hukuk sistemi ortaya çıkartmıştır. Bir başka ifadeyle önceleri kalkınma ve hukuk arasında doğrudan kurulan ilişkiye bağlı olarak araçsallaştırılan yasama faaliyeti, -günümüzde kalkınma ilke ve hedefleriyle doğrudan ilgi kurulmaksızın-, muhalefetin yasa yapım sürecinde etkisiz hale getirilmesine hizmet eden torba yasa uygulamasına dönüşmüştür.

Torba yasalar, daha çok kazıistik metotla yazılmakta ve sık sık değişikliğe uğrayarak aslında düzenlediği kamu politikası alanının ilgili olduğu

¹⁴⁹ Kırıt, Emrah: "4+4+4 Yasası Hakkında Anayasa Mahkemesi Kararı: Sunuş", Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, 2014, s. 86-87.

insan hakkıyla bağı kopuk olan yasalardır¹⁵⁰. Öte yandan hızlı yasama süreçleri, ülkenin temel ekonomik, sosyal ve kültürel politikaları belirlenirken, konuyla ilgili bilimsel görüşlerin, gerektiği zaman üniversitelerin, konuyla ilgili sivil toplum kuruluşlarının¹⁵¹, ilgili meslek gruplarının, hatta politikaların sonuçlarından doğrudan etkilenecek olan vatandaşların da doğrudan yasama sürecine katılması gibi demokratik araçları dışlamaktadır¹⁵². Bunun sonucu olarak, özellikle Anayasa Mahkemesi çoğu zaman demokratik araçlarla çözülmesi gereken kimi toplumsal sorunlarda hem bir muhalefet aracı olarak kullanılmakta, hem de politika üretici bir konumda bulunmaktadır. Bu anlamda Mahkeme, önüne gelen ekonomik, sosyal ve kültürel haklarla ilgili yasaların hukuka uygunluğunu denetlerken, kimi zaman aktivist, kimi zaman da pasifist bir tutumla aslında siyasi davranmaktadır.

Ülkemizde ABD'den farklı olarak yargıçlar demokratik olarak seçimle göreve gelmesede, Anayasa'nın üstünlüğü ve hukuk devleti ilkeleriyle yargıçların epistemolojik yeteneklerinden kaynaklanan otoriteleri, onların yasama işlemlerinin Anayasa'ya uygunluğunu denetlerken dolaylı olarak da olsa, yasama sürecinin bir parçaları olmaları sonucunu doğurmaktadır. Bu da kimi zaman Anayasa Mahkemesi'nin aktivist bir tutumla yasama organının yerine geçtiği yönünde eleştirilmesine neden olmaktadır. Ancak ülkemizdeki yargısal aktivizm-pasifizm tartışmaları 'kötü yasama' sürecinden bağımsız bir sorun olarak ele alınmamalıdır. Zira 'kötü yasama' ise, müzakereci demokratik süreçlerin dışlandığı, hızlı kalkınma için yasamanın araçsallaştırıldığı bir süreç sonunda ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de yasama sürecine ilişkin demokratik değişiklikler yapılmadığı sürece, Anayasa Mahkemesi -

¹⁵⁰ Örneğin ülkemizde bir uç örnek olarak, "*Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*" verilebilir. Bkz. Kanun No. 5453, R.G. Tarih-Sayı: 07.02.2006-26073. Üstelik bu kanun, iletişimin dinlenmesi ve istihbarat toplamaya ilgili oldukça önemli bir yetki içermektedir. Aynı yönde bkz. **Yüksel**, s. 173.

¹⁵¹ Yasa yapım sürecine sivil toplum ya da vatandaşların katılımı aynı zamanda siyasi iktidarın meşruiyetine de kaynaklık edecek olması açısından demokratik siyasal sistemlerde oldukça önemlidir. Bu husus için bkz. **Biçer**, Mustafa: "Yasa Yapma Sürecine Sivil Toplumun Katılımı ve Temsili Demokrasi Açısından Önemi", Ankara Barosu Yasa İzleme Enstitüsü, Antik ve Modern Dönemde Yasalar ve Yasa Yapımı Paneli, Ankara Barosu Yasa İzleme Enstitüsü ve Yasama Derneği (Yasader) Ortak Paneli, 07 Nisan 2018, (Editörler: F. Bakırcı, M. Çekiç, B. Dağsalı), Ankara Barosu Başkanlığı, Ankara 2021, s. 118-122.

¹⁵² **Işık**, Cennet Sümeyya: Türkiye'de Kanun Yapım Süreci ve Torba Kanun Uygulamaları, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 63-65; **Bakırcı**, "Yasama Sürecinin Hızlandırılması...", s. 40.

aktivist ya da pasifist- siyasi kararlar verdiği yönünde eleştirilerle karşılaşmaya devam edecektir¹⁵³. Öte yandan hukuk ve kalkınma arasındaki ilişkiyi konu edinen uluslararası hukuk ve kalkınma çalışmaları ve akademik programlar da dikkatle takip edilmelidir. Daha çok ekonomik kalkınmaya odaklı bir yaklaşımla hukuk kurallarını ele alan bu disiplinin hukuku araçsallaştıran yönü de göz ardı edilmemelidir.

¹⁵³ En güncel örnek olarak, 7354 sayılı Öğretmenlik Meslek Kanunu verilebilir. Söz konusu yasanın hazırlanması aşaması katılımcı süreçlere dayanmadığı yönünden eleştirilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 52. Birleşim, 3 Şubat 2022 Perşembe). Öte yandan ana muhalefet partisi -Cumhuriyet Halk Partisi- söz konusu yasanın Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açmıştır. Davanın esastan görüşülmesi henüz sonuçlanmamakla birlikte, Anayasa Mahkemesi davada Milli Eğitim Bakanlığı ve en fazla üyeye sahip üç eğitim sendikasının dinlenmesine karar vermiştir. Bkz. www.trthaber.com (14.12.2022).

KAYNAKÇA

- Acar**, Ali: Kanun Yapım Tekniği ve Torba Kanun Uygulaması Çalıştayı-3 Ekim 2013 (Editör: Ozan Ergül), Ankara Barosu Yayınları, Ankara 2014, s. 65-71.
- Agamben**, Giorgio: State of Exception (Çev.: Kevin Attel), The University of Chicago Press, Chicago, 2015.
- Ağaoğulları**, Mehmet Ali/**Köker**, Levent: İmparatorluktan Tanrı Devletine, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Kasım 1991.
- Akı**, Emine İrem: “Hukukun İç Ahlâkı: Lon L. Fuller’ın Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 64, Sayı 1, 2015, s. 1-35.
- Aydın**, Özgür: “Anayasal Düzen İçinde Simgesel İktidar Mücadelesi: 28 Şubat Süreci”, Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, 2019, s. 51-70.
- Bakırcı**, Fahri: “Yasama Sürecinin Hızlandırılması ve Sakıncaları”, Kanun Yapma Tekniği, (Editör: Yener Ünver), Türkiye Barolar Birliği, Ankara 2016, s. 21-61.
- Bakırcı**, Fahri: “Anayasa Mahkemesinin Eylemli İçtüzük Kuralına İlişkin İçtihat Değişikliğinin Gerekçesi Üzerine”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 112, 2014, s. 257-296.
- Barak**, Aharon: The Judge in a Democracy, Princeton University Press, Princeton 2006.
- Biçer**, Mustafa/**Yılmaz**, Hakan, “Parlamentonun Kamu Politikası Oluşturma ve Planlama Sürecindeki Konumunun Yeni Kamu Mali Yönetim Sistemi Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, Yasama Dergisi, Sayı 13, 2009, s. 45-84.
- Biçer**, Mustafa: “Yasa Yapma Sürecine Sivil Toplumun Katılımı ve Temsili Demokrasi Açısından Önemi”, Ankara Barosu Yasa İzleme Enstitüsü, Antik ve Modern Dönemde Yasalar ve Yasa Yapımı Paneli, Ankara Barosu Yasa İzleme Enstitüsü ve Yasama Derneği (Yasader) Ortak Paneli, 07 Nisan 2018, (Editörler: F. Bakırcı, M. Çekiç, B. Dağsalı), Ankara Barosu Başkanlığı, Ankara 2021, s. 109-143.
- Burg**, Elliot M.: “Law and Development: A Review of the Literature & a Critique of ‘Scholars in Self Estrangement’ ”, The American Journal of Comparative Law, Vol. 25, No. 3, 1977, s. 492-530.

- Buyruk**, Halil: “Ekonomik Kalkınma Hedefinden Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim-Kalkınma İlişkisine Dair Bir Çözümleme”, *Mülkiye Dergisi*, Sayı: 40, Cilt: 1, 2016, s. 111-142.
- Dayal**, Shiy: *Dynamics of Development: Legal Education and Developing Countries, Law in Zamb*, (Editor: M. Ndulo), East Africa Publishing House, Nairobi, Kenya 1984, s. 91-112.
- Deming**, David J.: “Four Facts about Human Capital”, *Journal of Economic Perspectives*, Volume 36, Number 3, Summer 2022, s. 75-102.
- Dilcher**, Gerhard (Çev.: Ahmet Mumcu): “Bilimsel Metot ve Siyasal Karar Aracı Olarak Hukuki Pozitivizm”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 31, Sayı 1, 1974, s. 467-485.
- Dinçkol**, Bihterin: “İngiltere’de Parlamenter Monarşinin Erken Dönemi”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, Sayı 2, Aralık 2021, s. 877-897.
- Erdoğan**, Emre/Uyan-Semerci, Pınar: “Çocuk İşçiliği Sorunu Neden Çözülemiyor?”, *Eğitim Reformu Girişimi*, <https://www.egitimreformugirisimi.org/cocuk-isciligi-sorunu-neden-cozulemiyor/#:~:text=Yoksul%20ailelerde%20e%C4%9Fitimsizli%C4%9Fin%20yayg%C4%B1nl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20ve,yeti%C5%9Fkinler%20i%C3%A7in%20bu%20durum%20ola%C4%9Fan> , 09.08.2022, (23.02.2023).
- Ergül**, Ozan: “Berraklaştırılmayan Bir Kavram: ‘Yargısal Aktivizm’ ”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 104, 2013, s. 37-54.
- Ergül**, Ozan: *Türkiye’de Yasama Siyasetinin Temel Sorunları: Torba Kanunlar ve Duruma Özel Kanunlar*, <http://yasaizleme.org.tr/turkiyede-yasama-siyasetinin-temel-sorunlari-torba-kanunlar-ve-duruma-ozel-kanunlar/> , yıl belirtilmemiş, (01.12.2022).
- Fuller**, Lon L.: *The Morality of Law*, Yale University Press, New Haven and London 1964.
- Gaus**, Gerald: *Justificatory Liberalism: An Essay on Epistemology and Political Theory*, Oxford University Press, New York 1996.
- Gören**, Zafer: “Anayasa Yargısı ve Yasama Türk ve Alman Hukukunda Anayasa Mahkemesi ve Parlamentonun Karşılıklı Etkileşimi”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt 13, 1996, s. 81-145.
- Gribnau**, Hans: “Legislative Instrumentalism vs. Legal Principles in Tax”, *Coventry Law Journal*, Vol 16, 2013, s. 89-109.

- Gribnau**, Hans: Legal Principles and Legislative Instrumentalism. Pluralism and Law, proceedings of the 20th IVR World Congress, Amsterdam, 2001, Volume 2: State, Nation, Community, Civil Society, (Editor: Arendt Soeteman), Franz Steiner Verlag, Amsterdam 2001, s. 33-43.
- Hakyemez**, Yusuf Şevki: Hukuk ve Siyaset Ekseninde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve İnsan Hakları Anlayışı, Yetkin Yayınları, Ankara 2009.
- Haspolat**, Evren: “Yasamadan Yürütmeye İktidar Devri Olarak Torba Yasa(ma)”, Alternatif Politika, Cilt 8, Sayı 2, 2016, s. 404-449.
- Ihalainen**, Pasi/**Ilie**, Cornelia/**Palonen**, Kari (editörler): Parliament and Parliamentarism, A Comparative History of a European Concept, Berghahn Books, New York, 2016.
- Işık**, Cennet Sümeyya: Türkiye’de Kanun Yapım Süreci ve Torba Kanun Uygulamaları, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- International Legal Center-NewYork**: Legal Education in a Changing World: Report of the Committee on Legal Education in the Developing Countries, Uppsala Offset Center, Uppsala 1975.
- İba**, Şeref: “Ülkemizde ‘Torba Kanun’ ve ‘Temel Kanun’ Uygulamaları”, Ankara Barosu Dergisi, Sayı 11, 2011, s. 197-202.
- Kaboğlu**, İbrahim Ö.: Anayasa Yargısı-Avrupa Modeli ve Türkiye, 4. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara, Ekim 2007.
- Karacan**, Olcay: İhtimam Etiği Teorisinden Hareketle Hukuk Eğitiminin Değerlendirilmesi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.
- Kırıt**, Emrah: “4+4+4 Yasası Hakkında Anayasa Mahkemesi Kararı: Sunuş”, Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, 2014, s. 53-89.
- Krishnan**, Jayanth K.: “Academic Sailors: The Ford Foundation and the Efforts to Shape Legal Education in Africa, 1957-77”, American Journal of Legal History, Vol. 52, No. 3, 2012, s. 261-324.
- Krutz**, Glen S.: “Tactical Maneuvering on Omnibus Bills in Congress”, American Journal of Political Science, Vol. 45, No. 1, 2001, s. 210-223.
- Lee**, Yong-Shik: “General Theory of Law and Development”, Cornell International Law Journal, Vol. 50, No. 3, 2017, s. 416-471.

- Lucrezi**, Francesco: “Corruptissima Republica Plurimae Leges-Ein Übermass an Gesetzen Führt zur Schwäche des Rechts”, Kanun Yapma Tekniği. (Editör: Yener Ünver), Türkiye Barolar Birliği, Ankara 2016, s. 179-193.
- Lukemeyer**, Anna: Courts as Policymakers, School Finance Reform Litigation, LFB Scholarly Publishing LLC, New York 2003.
- Maddicott**, John R.: The Origins of the English Parliament, 924-1327, Oxford University Press, New York, 2010.
- Maddicott**, John R.: “Magna Carta and the Origins of Parliament”, The Historian, Spring 2015, s. 2-4.
- Merryman**, John Henry: “Comparative Law and Social Change: On the Origins, Style, Decline & Revival of the Law and Development Movement”, The American Journal of Comparative Law, Vol. 25, No. 3, 1977, s. 457-491.
- Misafir**, Selim: “Hukuk Devleti Olgusunun Eski Çağlardaki Kökenleri”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 163, 2022, s. 241-263.
- Olson**, Walter: The Ford Foundation and the Modern American Law School. Cato Institute, <https://policycommons.net/artifacts/1310352/the-ford-foundation-and-the-modern-american-law-school/1913643/>, 2013, (08.12.2022).
- Özalp Yancı**, Nihan: Türkiye’de Aktivizm ve Kendi Kendini Sınırlandırma Çerçevesinde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Yorumu, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2018.
- Özbudun**, Ergun: Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2017.
- Özbudun**, Ergun: “Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve Siyasal Elitlerin Tepkisi”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 62, Sayı 3, 2007, s. 257-268.
- Özdemir**, Esin: Üniversiteye Girişte Katsayı Uygulamasına İlişkin YÖK ve Danıştay Kararları Hakkında İnceleme ve Değerlendirme, TOBB Avrupa Birliği Dairesi, 2020.
- Özden**, Yekta Güngör: “Anayasa Mahkemesi Kanun Koyucu Gibi Hareketle, Yeni Bir Uygulamaya Yol Açacak Biçimde Hüküm Tesis Edemez Kuralına Nasıl Gelindi? Bu Kural Nedir, Ne Değildir?”, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt 2, 1985, s. 41-90.
- Palonen**, Kari: “Thinking of Politics in a Parliamentary Manner”, içinde: Parliament and Parliamentarism, A Comparative History of a European

- Concept, Berghahn Books, (Editörler: Pasi Ihalainen, Cornelia Ilie, and Kari Palonen), New York, 2016, s. 228-242.
- Putnam**, Robert David: *Bowling Alone-The Collapse and Revival of American Community*, Simon&Schuster Paperbacks, 2020.
- Rose**, Carol V.: “The “New” Law and Development Movement in the Post-Cold War Era: A Vietnam Case Study”, *Law & Society Review*, Vol. 32, No. 1, 1998, s. 93-140.
- Schmitt**, Carl: *Parlamentar Demokrasinin Krizi*, 3. Baskı, (Çeviren: A. Emre Zeybekoğlu), Dost, Ankara 2014.
- Seaward**, Paul/**Ihalainen**, Pasi: “Key Concepts for Parliament in Britain (1640-1800)”, içinde: *Parliament and Parliamentarism, A Comparative History of a European Concept*, Berghahn Books, (Editörler: Pasi Ihalainen, Cornelia Ilie, and Kari Palonen), New York, 2016, s. 32-48.
- Smith**, Adam: *Lectures on Jurisprudence*, (Editörler: R. L. Meek, D. D. Raphael, P.G. Stein), Liberty Fund-Oxford University Press, 1978.
- Somer**, Pervin: “Leges Saturae [v]e Lex Caecilia et Didia (Roma Hukuku’nda Torba Kanun Yasağı)”, 2010 Anayasa Değişiklikleri Çerçevesinde Yargı Bağımsızlığı, (Editörler: B. Öztürk, Ü. Kocasakal, F. İlkiz), Seçkin Yayıncılık, Ankara 2010, s. 23-29.
- Sunstein**, Cass R.: *The Partial Constitution*, Harvard University Press, Cambridge 1993.
- Şanlı**, Deniz: “Planlama Yetkisinin Analizi”, *Ankara Barosu Dergisi*, Cilt 67, Sayı 3, 2009, s. 47-58.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı**: Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı-2017-2023, 2017, https://www.csgb.gov.tr/media/1322/cocukisciligimucadele_2017_2023_tr.pdf (23.02.2023).
- Tacitus**, *Annals Book 3 (20)*, <https://www.sacred-texts.com/cla/tac/a03020.htm> (08.12.2022).
- Teziç**, Erdoğan: “Torba Kanun”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2015, Cilt: 1, s. 3-10.
- Twining**, William: *Jurist in Context-A Memoir*, Cambridge University Press, 2019.
- Trubek**, David: “Law and Development: Forty Years After ‘Scholars In Self-Estrangement’ ”, *The University of Toronto Law Journal*, Vol. 66, No. 3, 2016, s. 301-329.

Trubek, David/Galanter, Marc: “Scholars in Self-Estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States”, *Wisconsin Law Review*, No. 4, 1974, s. 1062-1103.

Von Benda-Beckmann, Franz: “Recht und Entwicklung im Wandel”, *Verfassung und Recht in Übersee / Law and Politics in Africa, Asia and Latin America*, Vol. 41, No. 3, 2008, s. 295-308.

Waldron, Jeremy: “The Dignity of Legislation”, *Maryland Law Review*, Vol. 54, No. 2, 1995, s. 633-665.

Yüksel, İsmail: *TBMM'nin Kanun Yapma Yöntemi*, Adalet Yayınevi, Ankara 2018.

<https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss199.pdf> (12.12.2022).

<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/aym-ogretmenlik-kariyer-sinavi-basvurusunu-gorustu-722442.html> (14.12.2022).

<https://www.worldbank.org/en/about/legal/brief/law-justice-and-development-weeks> (14.12.2022).